

ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ
ԿԱՍ
ՊԱՏԱՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՂԱՓԱՆՅՈՒՅ

ՂՈՒԿԱՍ ՍԵՔԱՍՏԱՅԻ

—
ԴԱԽԻԹ ԲԵԿ
ԿԱՄ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՂԱՓԱՆՅՈՒՅ

Թնայիրը՝ Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆԻ

9.168.925
95
ՂՈՒԿԱՍ ՍԵՔԱՍՏԱՅԻ

—
ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ
ԿԱՄ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՂԱՓԱՆՅՈՒՅ

6255

Թարգմանությունը և առաջաբանը
ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆԻ

Հրատարակության է պատրաստել Ա. Գ. Մադադյանը
Խմբագիր՝ Ռ. Ս. Ղազարյան

Ղուկաս Սեբաստացի. Դավիթ-Բեկ կամ Պատմութիւն ղափանցոց. — Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1992. — 112 էջ:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղուկաս Սեբաստացու պատմությունը նվիրված է 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի աղատագրական շարժումներին:

0503020913

Ս 704 (02) — 92

ԳՄԴ 63.3(2Հ)48

ISBN 5—8084—0186—0

ГУКАС СЕБАСТАЦИ
ДАВИД-БЕК ИЛИ ИСТОРИЯ КАФАНЦЕВ

Издательство Ереванского университета

(На армянском языке)

Ереван — 1992

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, կազմելու և պաշարանի համար, 1992

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ղուկաս Ստեփանոսյան Սեբաստացին (1709—1752) մեկն էր Վենետիկի Մխիթարյաններից, որոնց կյանքն անցնում էր ամենօրյա գիտական պարապմունքներով: Նրա երկերից մասնավոր հետաքրքրություն պիտի ունենա «Համառոտ պատմություն թագատրացն Հայոց և Աշխարհագրութիւն Հայաստանի և Աշխարհագրական բառարան» սովորաշխատությունը, որ դեռևս անտիպ է և, դատելով եղած տեղեկություններից, հանրագիտական բնույթի է: Այստեղ, իմիջիպալոց, Ղուկաս Սեբաստացին մեկ անգամ ևս համառոտակի անդրադառնում է Կապանի կամ Սյունիքի ապստամբությանը, նկատելով. «Այս ամեն տեսես ի համառոտ պատմութեան, զոր գրեցաք», — ակնարկելով մեզ զբաղեցնող Պատմությունը: Պակաս կարևոր չէ, որ մա 1737 թ., հավանաբար Պատմության շարադրանքը պատրաստելուց հետո, կազմել է նաև Դավիթ Բեկի մարտերի քարտեզը¹:

Ղուկաս Սեբաստացու աշխատությունը ԺԸ դարի հայ ազատագրական շարժումների ամենանշանակալի երևույթներից մեկին է նվիրված և վերաբերում է այդ հարյուրամյակի 20-ական թվականներին, երբ Հայաստանը հեծում էր օտար զավթիչների լծի տակ, նրա արևելյան հատվածը Պարսկաստանի տիրապետության ներքո էր, արևմտյանը՝ թուրքական բռնատիրության:

1720 թ. աֆղանների ապստամբությունը ցնցեց ամբողջ Իրանը, վերջ տալով Սեֆյան հարստությանը: Օգտվելով պատեհի իրավիճակից, Սյունիքի տաճուտներն ու իշխան-

¹ Ղուկաս Սեբաստացու կյանքն ու գործունեությունը թավական հանգամանքին ներկայացված են «Բազմավէպ» հայագիտական մատենաշարի ԺԲ գրքում. «Դավիթ Բեկ կամ Պատմութիւն ղափանցոց», Հառաչարան, բնագիր, խմբագիր օրինակ և ծանոթագրութիւններ. Աշխատասիրեց Հ. Սամուէլ Արամեան, Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1978, էջ 183—194, Քարտեզը՝ 48—49 էջերի միջև, ներդիր:

ները որոշեցին գործնական քայլերի դիմել իրենց վաղեմի ազատագրական ձգտումներն իրականացնելու ուղղությամբ: Սակայն նրանց դեմ մեկից ավելի թշնամիներ կային: Տեղացիներին մեծամեծ վնասներ էին պատճառում Սյունիք թափանցող թրքախոս քոչվոր ցեղերը, պարսկական կողոպտիչ խաներն ու բեկերը, ռազմակալական նկրտումներով ժամանակ առ ժամանակ երկիրն առապատակող թուրք փաշաները: Սրանք երբեմն աջակցություն էին ստանում մահմեդականություն ընդունած տեղացի որոշ մեծահարուստներից:

1722 թ. ամռանը հուսական զորքերը Աստրախանից շարժվեցին դեպի հարավ և առանց մարտերի գրավեցին Կասպից ծովի արևելյան ափերը՝ մինչև Գիլան: Դա նոր հույսեր արթնացրեց Կովկասի քրիստոնյաների, հատկապես արցախցիների շրջանում, նորովի գոտեպնդելով ու ոգևորելով՝ ելնելու օտար զավթիչների դեմ: Հետագայում Իվան Կարապետը՝ «քարոն գրափ Գավրէլ Իվանիչ Գոլովիցին» հղած նամակում հիացմունքով գրում էր՝ նկատի ունենալով Արցախի հայությանը. «Էսպես կոռուարար խաղ որ էս տեղ կայ, ոչ ինչ տեղ կայ»²: Բայց հայությանն այս հարցում հիասթափություն էր սպասում:

Հաջորդ տարին արդեն նշանավորվեց Սյունիքում հայկական անկախ իշխանության հաստատումով: Հետագա պայքարը նորանոր հաջողություններ բերեց Դավիթ-Բեկին և իր զինակիցներին:

1725 թ. գարնանը օսմանյան բանակի զորամասերը մոտեցան Սիսիանի ու Կապանի բարձունքներին և պարտություն կրեցին: Նրանք մեծ ուժերով պաշարեցին Դավթի ամրոցը՝ Հալիձորը: Այստեղ, ինչպես հայտնի է ուրիշ աղբյուրների վկայությունից, վերստին փայլել է զորավարի տաղանդը. նա դիմել է մարտավարական հնարամտության. «Ուներ Դավթ յամրոցի անդ իրում մատակ ձիս իբր վաթսուն» փոքր ինչ աւելի կամ պակաս: Չուսա առեալ Դավթի և արանց նորա՝ արձակեցին զանխոլ ի գիշերի ի բանակ ալլազգեացն. Եւ քանզի բազումք յերիվարաց անտի ալլազգեաց մատա-

կախանձք էին, ի դիմել մատակաց ի բանակ անդր, անհնարին խնամչունք և կատաղութիւնք նոցին լցին շփոթութեամբ զխորանս նոցա, և բազումք յերիվարաց անտի խզեալ զդանդանաւանդս և զերասանակս իւրեանց, և սաստկութեամբ յարձակեալ՝ կործանեցին զքանի մի վրանս, և կիցս արձակելով պաւսին զոմանս. և յաղաղակել պահապանաց և համայն զօրացն՝ անկաւ աղմուկ ի բանակի անդ»³: Նույն տեղեկությունը ավելի ամփոփ հաղորդում է Մ. Մաղաթ-Թեոփիլյանը: Տեսնենք նաև նրա պատմածը, թե՛ն չի բացառվում, որ նա օգտված լինի Մ. Չամչյանից. «Եւ յայնժամ Դավթ ձեռն էարկ ի նոր հնարս ազատելոյ ի նոցանէ: Ուներ առ իւր զվաթսուն մատակ երիվարս. և զի գիտէր թէ ալլազգեացն էին առհասարակ որձք մատակախոտք, արձակեաց զմատակս իւր ի բանակ սոցա. և ի խառնիլ ձիոցն, անկաւ շփոթութիւն մեծ խալազգիս. և յայնմ պահու յարձակեալ ի վերայ նոցա Դավթի, ցիրեցան արար զնոսա, և բազում ասարաւ եմուտ յամրոցն»⁴:

Հալիձորում յոթ օր դիմադրելուց հետո, գիշերով Դավթը դուրս է գալիս բերդից: Հայ քաջազունները հալածում ու դուրս են շարտում թշնամու գերազանց ուժերը: Պակաս տպավորիչ չէր և Մեղրիի նակատամարտի վախճանը:

Կապանի մարտիկների համար մեծ աջակցություն էին, անշուշտ, Արցախի մելիքների ազատագրական կոիվները, որոնք ի վերջո հաջողությամբ պսակվեցին: Արցախի ազատամարտիկները ուշի-ուշով հետևում էին Կապանի կոիվներին, ուրախանում այդ հաջողություններով և օգնության ձեռք մեկնում հարկ եղած ժամանակ:

Ամենուր, անընկճելի էին Արցախի և Կապանի հայրենասերները: Հայ ազատագրական մտքի խոշորագույն դեմքե-

³ Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. 9, Վենետիկ, 1784, էջ 796—797, Հմմտ. նաև՝ «Համառօտութիւն պատմութեան Հայոց սկսեալ ի նախնոյն Հայկայ մինչև ցաւորս Ղուկասոս սրբազան կաթողիկոսին, ցամ Տեառն 1784 և Հայոց ՌՄԼԳ, բովանդակեալ ի վեց գիրս, Աշխատասիրեալ Զմիտնացի Յովհաննու Մելիք-Սելիմեանց, յաւորս Յովհաննէս սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց յամի Տեառն 1829, ի սուրբ էջմիածին. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. 2888, թղ. 337ա:

⁴ Մ. Մաղաթ-Թեոփիլեան, Կենսագրութիւն երեւի արանց, հ. Ա, Վենետիկ, 1839, էջ 185:

² Գ. Ա. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, с. 426.

րից մեկը՝ Հովսեփ Էմինը, ԺԸ դարի վերջերին խոսելով դարասկզբի անցուդարձերի մասին, իր ժամանակակիցներին ոգևորելու համար հիշեցնում էր սյունեցիների օրինակը։ «Հովսեփ Էմին. իր կյանքն ու արկածները» գրքում նա նշում էր, թե լեռնաբնակ հայերը «ազատ էին և իրենց մանկությունն են իսկ զենք կը գործածեին»⁵։

Արցախի և Կապանի իշխանները նախորդ դարի սկզբներին արդեն կարողանում էին պաշտպանել իրենց իրավունքները։ Եվ հաջորդ դարի երրորդ տասնամյակի նրանց մաքառման արդյունքը եղավ այն, որ 1736 թ. Նաղիր շահը հայ մելիքներին, Վրաստանի թագավորի նման, ճանաչեց վալիներ (կուսակալ, նահանգապետ)։ Մելիքը (իշխան, տեր, թագավոր) հարկատու էր անմիջորեն շահին և ինքն էր երկրամասի ժողովրդի տերն ու առաջնորդը, ինքն էր իրագործում երկրի վարչական, իրավաբանական, ինչ-որ չափով՝ նաև օրենսդրական կառավարումը։ Մելիքի իշխանությունը ժառանգական էր. հոր մահից հետո մելիք էր դառնում ավագ որդին, իսկ նրա մյուս եղբայրները կոչվում էին քեկ։ (Այս հարցերի մասին հանգամանորեն խոսում է Ռաֆֆին «Խամսայի մելիքությունները» մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ)։

Դավիթ-Բեկի Պատմության հեղինակը միշտ չէ, որ ցանկալի խորությամբ ու մանրամասնելով է ավանդում ԺԸ դարի բախտորոշ եղելությունները։ Իր երկի հենց սկզբում, օրինակ, խոսելով Արցախի ապստամբների մասին, նա գրում է. «Եւ թէ ո՞րպէս հարին վանեցին թէ զԼազկին, թէ զՊարսիկն եւ թէ զՕսմանցին՝ ոչ ունիմք գրել. այլ միայն զիմբելոյն Հայոց յեօթնաբերդեան գաւառին Ղափանու եղելոցն ձեռն արկանեմք պատմել»։ Ըստ երևույթին նա այդ հարցերի լուսաբանումից հրաժարվում է այն պատճառով, որ տրվյալ անցուդարձերի մասին ևս իրեն պատմել են Ստեփանոս Ծախումյանը, տեր-Ավետիսը և մյուսները, չլինելով անմիջական մասնակից կամ ակնադատ։ Այսինքն՝ Սեբաստացին ի տարբերություն Կապանի մարտերի, մյուս կոիվների վերաբերյալ տեղեկություններն ստացած լինելով «երկրորդ

ձեռքից», հարմար չի դատել գրի առնելու։ Այդպիսով նրան հայտնի շատ թանկագին տվյալներ մնացել են չարձանագրված և մատնվել մոռացության։ Բայց այս փաստը ցույց է տալիս Ղուկաս Սեբաստացու զգուշավորությունն ու պահանջկոտությունը, գիտական բարեխղճությունը։ Դա չի նշանակում, թե նրա երկը չունի սրբագրության կարտ տեղիներ (որոնք ըստ կարելիւն պետք է ճշտել այլևայլ աղբյուրների հաղորդումների համադրությամբ և ուշադիր քննությամբ)։ Սակայն ըստ երևույթին այնտեղ հիշատակված թվականների ճշող մեծամասնությունը և դեպքերի հաջորդականությունը համապատասխանում են իրականությանը։ Մանր անճշտությունների պատճառն այն է, հավանաբար, որ Ղուկաս Սեբաստացին պատմությունը գրի է առել դեպքերից առնվազն մեկ տասնամյակ անց։ Այդ ընթացքում ինչ-որ բաներ կարող էին աղոտանալ մարդկանց հիշողության մեջ, բայց կար հիմնականը, որովհետև նրան պատմողները ապստամբության անմիջական մասնակիցներն էին, մարդիկ, որոնց դերը բնավ երկրորդական չէր և որոնց մասին խոսք եղավ վերևում (Ստեփանոս Ծախումյան, տեր-Ավետիս և ուրիշներ⁶)։ Սրանցից մեկին՝ Ստեփանոս Ծախումյանին է վերագրվում ապստամբության նախաձեռնությունը, և ըստ երևույթին այստեղ նույնպես մեծ է ճշմարտության բաժինը։

Դժբախտաբար ապստամբության ղեկավար Դավիթ-Բեկի վերաբերյալ կենսագրական տեղեկություններն առատ չեն։ Մասնավոր հետաքրքրություն ունեն նրա ծննդյան և մահվան թվականները։ Առաջինի մասին խոսք չկա Ղուկաս Սեբաստացու երկում, իսկ հերոսի վախճանը դրվում է 1728-ին։ Նույն թվականն է արձանագրել նաև Մ. Մաղաթեոսիկյանը. «[Դավիթ] անկաւ հիւանդութեամբ մահու, որով և մեռաւ ի Հալիճոր, յամի Տեառն 1728 ի հաւակի իբր

⁵ «Հովսեփ Էմին. իր կեանքն ու արկածները»։ «Հայրենիք», 1926, 8 ապրիլ։

⁶ 2. Ս. Արամյանը ենթադրաբար վերականգնել է ականատես-պատմողներից մեկի ինքնուրույնը. Դա Հովհաննես անունով երիտասարդն է, որին հետազոտողը հակված է նույնացնելու. Դավիթ զորավար երկու Հովհաննեսներից մեկին։ Հիշյալ երիտասարդի վեհեծիկ գալու ժամանակը (1736 թվական՝ ըստ Մխիթարյան միաբանության ժամանակագրության) ևս խոսում է այդ ենթադրության օգտին. տե՛ս «Դավիթ Բեկ կամ Պատմութիւն Ղափանցոց», հղ 88 և 114։

54 ամաց, վարեալ զիշխանութիւն իր զամս վեց»⁷: Այս վերջին հաղորդումը մեզ հնարավորություն է տալիս ինչ-որ կերպ «ստուգելու» տվյալները. Դավիթը մահացել է Կապան գալու վեցերորդ տարում (1722+6): Եթե վստահելի է մահվան 1728-ը, ապա Դավիթ-Բեկը ծնված պիտի լինի 1674 թ. (1728—54): Բայց հայագիտության մեջ կասկածի է առնվել մահվան թվականը: «Այն հանգամանքը,— գրում է, օրինակ, Աշոտ Հովհաննիսյանը,— որ 1726 թ. Մխիթար-Բեկն է ստորագրում ուս աբքունիքին հղված ուղերձը, ինքյան ապացույց է, որ այդ պահին Դավիթ-Բեկը կենդանի չէր այլևս»⁸: Այս և մյուս նմանօրինակ ենթադրությունները թերևս դժվար է ապացուցել:

Դավթի և Մխիթարի միջև կարո՞ղ էին լինել տարաձայնություններ, ասենք, դրսից օգնություն ակնկալելու կամ խնդրելու հարցում: Դավիթ-Բեկն ըստ երևույթին ապավինում էր սեփական ուժերին և աստծու զորությանը: Այդ դեպքում բնական է, որ նա չպիտի ստորագրեր հիշյալ ուղերձը: Եթե՞ հիշենք նաև նրանց գծությունը, որ հարևանցի ակնարկվում է Պատմության մեջ (երկրորդ գլխի վերջում), կարելի է կոստել, որ շարժման երկրորդ փուլում, ժողովրդական ասացվածքով՝ «նրանց ջուրը մի առվով չէր գնում»: Հնարավոր է, որ այդ պայմաններում Մխիթար սպարապետըն ավելի լայն ազդեցության ոլորտ ձեռք բերեր և 1726-ին, ինչպես վկայում է Թ. Կրուշինսկին⁹, իշխան ընտրվեր նույնիսկ Դավթի կենդանության օրոք: Այսպիսի ենթադրության օգտին չի՞ խոսում Պատմության վերջաբանը, որ նվիրված է անմիաբանության նշավակմանը, միանշեղ բուն երկի մեջ ցույց չեն տրված ո՛չ լուրջ տարաձայնություններ և ո՛չ, դրանց վնասակար հետևանքները:

Այսօր մեզ քիչ բան է հայտնի նաև Կապանի ու Արցախի հերոսների տոհմագրությունից: Տեր-Ավետիսի թոռնորդին՝ համաշխարհային հռչակի հասած հայագետ և բյուզանդագետ Նիկողայոս Ադոնցը, ցավով նկատել է. «Դավիթ-

Բեկի զինակիցները՝ թվով քառասուն, անհայտ են մնացել իրենց ժառանգներով: Բացի մելիք-Փարսադանից, միայն Տաթևի երկու զորավարների սերունդն է ցայժմ հայտնի: Դրանք են՝ Ղիշի և Այտին (Գիշի և Այդին): Գիշունց և Այինունց»¹⁰: Կարծում ենք այս տեսակետից կարևոր է Դավթի զորավարների՝ Պատմությանն կցված ցանկը (տե՛ս), որ կազմված է Ղուկաս Սեբաստացու ձեռքով:

Դավիթ-Բեկի ապստամբությունը շատ նշանակալից երևույթ էր հայ ժողովրդի կյանքում, ուստի բնական էր ըստ ասել լայն արձագանք: Սերունդներն իսկապես անդրադարձել են դրան, աշխատել գրի առնել ու փրկել մոռացումից ապստամբության մասնակիցների, ժամանակակիցների հիշողությունները: Առանձին հետաքրքրություն ունեն այդ դեպքերի արձագանքները հայության ամենալայն զանգվածների մեջ: Ծառ հաճախ հարևան կամ հեռավոր գավառների հայերը միմյանց ուրախացնում էին Սյունիքից առած կցկտուր լուրերով, մերթ ցանկալին ևս ներկայացնելով իրեն իրականություն: Այդ լուրերը երբեմն կանխում էին բուն իրադարձությունները, և դրանց հաջորդում էին ապստամբների հաջողությունները: Այդ տեղեկություններն ու գրույցները ամենից ավելի պերճախոս ցուցադրումն են ԺԸ դարի 20-ական թվականների հայության հուսալատ ու ըստ աստղական վիճակի, տիրող մթնոլորտի անաղձատ հայելին են:

Որոշ փաստերից երևում է, որ հայերն ուզում էին Դավթին թագավոր կարգել և օծել: Այն օրերին գրված շատ նամակներում խոսվում էր այդ մասին՝ իբրև արդեն իսկ կատարված իրողության: Հ. Ս. Արամյանն իր հրատարակության մեջ ամփոփել է ս. Ղազարի դիվանատանը պահվող բազմաթիվ վավերագրերի համապատասխան հատվածները՝ կապված 20-ական թվականների ազատագրական շարժումների հետ: Այդ նյութի մեջ են նաև Մխիթար Սեբաստացուն ուղղված շատ գրություններ (տե՛ս «Արձագանքներ Դավիթ Բեկի պատերազմներում ս. Ղազարի Մայր դիվանեն» բաժինը): Այդպիսի մի վավերագիր է Թովմաս վ. Սե-

⁷ Մ. Մազաբ-Փետիկեան, *Կենսագրութիւն Երեւելի արանց, էջ 185*:

⁸ Ա. Հովհաննիսյան, *Դավիթ-Բեկի դիվանագրած Ղափանի տպստամբությունը*. «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1970, թիվ 1, էջ 106:

⁹ Ա. Հովհաննիսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 106—107:

¹⁰ «Րաֆֆի (Յակոբ Մելիք-Յակոբյան). *Կենսոգր, պրահայեցիւնը, յիշողութիւններ*» (ժողովածու), Փարիզ, 1937, էջ 160:

քառասուն 1722 թ. հոկտեմբեր 22-ի նամակը, գրված Սեբաստիայից. «Ի Սպահանու անդր Փարվեզն յարեալ ի վերայ Շահին և այլ ուրիշ տաճկի Լէկզի անուանեցեալ շուրջ զԿեննելու յարեալ պատերազմաւ, տիրեալ է ի մօտ ժամանակս, բայց յետոյ ոմն իշխանագարս յազգէն Հայոց 4.000 զօրօք կոտորեալ է Լէկզին անդէն, յետոյ Մոսկօն մեծաբազմութեամբ եկեալ է զՓարվեզինն նուաճեալ: Զիշխանն Հայոց ի թագաւոր օծեալ է, իսկ արքայն Պարսից հանդերձ հնազանդելովք քրիստոնէայս արարեալ է, և զայլ բազում բանս լսեմ, յորմէ տաճկին ի Գարմանս ի կողմ Շահաստանու պատերազմ առնելոց»¹¹: Գրեթե նույնը Մխիթար Սեբաստացուն հաղորդում էր Միքայել վարդապետը 1725 թ. նոյեմբեր 27-ին, Կոստանդնուպոլսից: Այս առնչությամբ հատկապէս կարևոր է Գարեգին Սրվանձտյանցի գրառումը. «Սյունյաց աշխարհը և Շուշի քաղաք» հոդվածում: Այս լեռնաշխարհի բնակիչները, ասում է մեծանուն գրագետը, — «իրենց միամտության հետ ունին և վեհ սիրտ... իրենց գլուխը միշտ սեգ պահեր են: Պարսկին կատաղի և ամբարիշտ բըռնության ժամանակը դարձյալ Սյունիք կվայելեր ու կվարեր իշխանություն, փառք, մեծություն, և այս Մեկիքություն էր: Այս աշխարհին էր այն երևելի հաղթող քաջ զորապետն Ռուսաց Մատաթով: Այս աշխարհի Հայն էր, որ իբր հարյուր երեսուն տարի հառաջ փոքրիկ խումբ մը կազմած և իբրև թագավոր կկոչվեր Հայրենի ազատության վերա: Հիշեցէք Դավիթ Սյունեցին»¹²:

Բնավ պատահական չէր, որ Դավիթ-Բեկի ապստամբությունը լայն արձագանք գտաւ առհասարակ ամբողջ Հայաստանում, հայաբնակ բոլոր վայրերում: Վերոհիշյալ նամակներին համահունչ բազմաթիվ գրություններ են ստացվել Վենետիկում Պոլսից ու Կարինից, Էնկյուրիից ու Ամասիայից, Զմյուռնիայից ու Ալեքսիայից: Մխիթար անունով ոմն արքեպիսկոպոս Ժ. Դարի մի ձեռագրի մեջ 1722 թ. կարևոր գրառում է կատարել Վանա լճի Լիմ կղզում տեղի ունեցած հանրածողովի մասին, որի մասնակիցները հավանաբար Վասպուրականի ու շրջակայքի իշխանավորներ էին: Նա վկա-

յում է, որ ոչտունցի «քաջահամբաւ և աթիսահրտ» վարդապետ Ներսէսը ժողովրդին ներկայացրել է համայն հայության «դառնակակիծ» վիճակը և ցնծագին տեղեկացրել. «Այր մի [3]երկրէն Սիւնեաց Դասիթ բէկ անուանեալ զորաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք և կըշտամբիչք մեր, միտս ունենալով ազատագրելոյ աթիւնաժողով զաշխարհն Հայաստան: Արդ, ո՛վ բարեմիտ և հայրենապաշտ ժողովականք, շրջեցէք գաւառս և կողմանս յերկրին ձերոյ, խրախուսեցէք ժողովուրդք ձեր, որ մրափեալ է ի խոթխաւարի և տանջանաց, զի թոթափեցեն զլուծ անիրաւաց բռնութեանցս, և յորժամ մեք առաքեցուք զհրաւեր մարտի, բառնան ձայն ապստամբութեան ընդդէմ մարդակեր և խաչահալած թշնամեաց մերոց»¹³:

Սյունիքի ազատագրական շարժումների գրական արձագանքներից ուշագրաւ է տեր-Ավետիսին նվիրված ոտանավորը՝ «Ի Սահակէ» բանակապով: Երբ տեր Ավետիսը ասպարեզից հեռացել էր, շատերը նրա հայրենի գավառից խնդրում էին հերոսին վերադառնալ և շարունակել պայքարը: Սահակ քահանայի ոտանավորը նույնպէս սրա արտահայտությունն էր, ուր հիշելով տեր Ավետիսի որոշ սրբաբանքներ և դիտելով, թե «ազգն տաճկաց» սարսում է քաջ հոգևորականից, որովհետև հաղթել է նրանց զորքերին, հեղինակը հորդորում է վերադառնալ կովի ասպարեզ:

Կան նաև ավելի ուշ շրջանում արձանագրված վկայություններ: Ժամանակի ամենակոչ երախից, ինչպէս տեսնում ենք, քիչ բան է փրկվել ու հասել մեզ: Եվ այդ քչի մեջ իր ծանրակշիռ բաժինն ունի Ղուկաս Սեբաստացու Պատմությունը, որ Սյունիքում ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ գլխավոր սկզբնաղբյուրն է:

Ղուկաս Սեբաստացին քաջատեղյակ է հայ պատմագրությանը: Նրա երկն ընդհանուր առմամբ հարազատ է հայ մատենագրության ավանդներին, ավելին, երբեմն թվում է, թե նա աշխատել է առաջնորդվել դասական պատմիչների սկզբունքներով, նույնիսկ՝ դարձված-կաղապարներով: Նա սիրում է խոսքի իմաստը խոսացնել հոմանիշների կրկնակ

¹¹ «Դավիթ Բեկ կամ Պատմութիւն Ղափանցոց», էջ 95:

¹² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1982, էջ 69:

¹³ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.) 1941, թիվ 5—6, էջ 71—72: Ընդգծված տողը ձեռագրում գրված է կարմրագիծով:

(և ավելի) գործածությամբ, ինչպես՝ կազմեցան պատրաստեցան, հանեցան հավանեցան, երդմունս երդուան, հատույց զհատուցումն և այլն: Ընթերցողը առիթներ ունենում է համաքանությանը հիշելու հատկապես Ե դարի հայ պատմագրության ինչ-ինչ դրվագներ: Հեղինակի գրչի ամենաշքեղ դրսևորումներից է Հալիձորի մարտի պատկերը, որ հետավոր աղերս ունի թերևս Մովսես Խորենացու մի նկարագրության հետ: «Իսկ պահապանք պարսպացն,— գրում է Ղուկաս Սեբաստացին,— ի վերուստ անտի հարեալ զնոսա՝ ի մեքենայիցն՝ ի վայր թօթափէին, եւ բազմութիւնն գէշագէշ անկելոց նոցին, իբր վաղահասունն թզոյ հարեալ ի սաստկութենէ կարկտի՝ զյատակս մեքենայիցն ծածկէին»: Քերթողահայրը (Խոր., Գ, խ), երբ պատմում է Արշակունի Վարազդատ թագավորի (374—378) սխրանքները, գրում է. «...ի բերդ ինչ դիմեալ, ի վերայ պատուարին եօթնևտասն այր նետիւք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր ի սաստիկ իմն մրրկէ վաղահասուն թզենեաց (տրք. թզենից)»:

Հայց պատմագրության (մատենագրության) հետ այսպիսի կապը կարող էր արտահայտվել նաև եմթագիտակցորեն՝ իբրև լավատեղյակության հետևանք: Նույնպիսի աղերսներ կարելի է տեսնել և բանահյուսության հետ: Ժողովրդական վեպի նման, այստեղ ևս գլխավոր հերոսներն ընկնում են ո՛չ թշնամու ձեռքով: Նրանցից մեկը մեռնում է բնական մահով (Դավիթ-Բեկ,) մյուսը՝ յուրայինների զրնդակից (Մխիթար սպարապետ):

Ինչևէ: Հուսանք, որ ընթերցողը սիրով կընդունի Սյունիքի ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված այս գողտրիկ մատյանը, նշանավոր հայագետ Լեոյի գնահատմամբ՝ ԺԸ հարյուրամյակի ամենագեղեցիկ գրական գործերից մեկը: Իրեն՝ հեղինակին գրքի սուաջին հրատարակիչ Ս. Գուլամիրյանը համեմատել է Վարդանանց հերոսամարտի երգիչ Եղիշեի հետ: Անսպասելի չէ, որ ԺԹ-ի դարերի գրականության ու արվեստի գործիչները բազմիցս անդրադարձել են Սյունիքի ու Արցախի ազատագրական պատերազմներին, և օգտվելով ամենից առաջ Ղուկաս Սեբաստացու արժեքավոր երկից, ստեղծել են այդ ամման իրադարձության գեղարվեստական մոր մարմնավորումներ:

Հանրահայտ է Րաֆֆու «Դավիթ-Բեկ» վեպը, որին հաջորդեցին Արմեն Տիգրանյանի համանուն օպերան, վեպեր, շարժանկարներ... Եկող սերունդները նորից ու նորից կանդաղառնան դավիթբեկյան հերոսապատումին, նորովի ու յուրովի կիմաստավորեն նախնիների հայրենաշունչ սրխրանքների պատմությունը և, որ առավել կարևոր է, չեն մոռանա պատմության դասերը:

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ծառայել Հ. Ս. Արամյանի՝ 1978-ին լույս ընծայած «Դավիթ Բեկ կամ Պատմություն Ղափանցոց» գիրքը, որի մեջ զետեղված է երկու բնագիր՝ միևնույն վերնագրով («Պատմություն Ղափանցոց»): Դրանք ս. Ղազարի Մխիթարյան մատենադարանի թիվ 620 և 2685 ձեռագրերն են, Ղուկաս Սեբաստացու ինքնագրերը: Երկրորդը փաստորեն սևագիր տարբերակն է, որտեղ կարելի է զանազանել Ստեփանոս Ծափումյանի և տեղի Ամենայն հայրենապետի: Հարկ համարեցինք սույն գրքի վրա հավելվածում զետեղել նաև այդ բնագիրը, որ ընթերցողին կօգնի որոշ պատկերացում կազմելու պատմության հետ կապված բանասիրական խնդիրների վերաբերյալ:

Բոլոր դեպքերում հատուկ անունները պահպանել ենք նույնությամբ, սակայն, հիմնական բնագրում կատարել ենք աննշան փոփոխություններ. միօրինակացրել ենք հատուկ անուններն ու եզրույթները (բացի Դավիթ Պեկ-ից), միացրել կամ անջատել ենք որոշ պարբերություններ: Բնականաբար այդ ամենն արված է և աշխարհաբարի մեջ:

Պահպանել ենք Հ. Ս. Արամյանի հրատարակության խորագիրը:

ԱՐՇԱԿ ՄԱԿՈՅԱՆ

Թէ ՌՐՊէՍ ԵՒ ՎԱՍՆ ԷՐ ԵՂԵԻ ՄՈՒՏՆ ԴԱԻԹԻ ՊԷԿԻՆ Ի
ՂԱՓԱՆ, ԵՒ Թէ ԶԻՄԱՐԴ ԵԼԻՆ ՄԻԱՅԱՆ ԸՆԴ ՆՄԱ ԲՆԱԿԻԶԲ
ԳԱԻԱՌԻՆ ԵՒ ԸՆԴԴԴՄ ԴԱՐՁԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐԻՆ

Ի ժամանակին՝ յորժամ զօրացան ազգն Աղուանից Թուր-
քաց, ի կողմանս Հնդկաց՝ ի Ղանտաճար գաւառին, եւ յարձա-
կեցան յաշխարհն Պարսից՝ ասպատակաւ աւար հարկանել,
մինչեւ ի գալ պաշարել նոցա եւ առնուլ զՍպահան քաղաք
եւ սատակել զՇահ Հիւսէին արքայն Պարսից, որ եղեւ յամի
Տեառն 1721, եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀ:

Ի յայտ եւ ի սոյն ժամանակի, ի հիւսիսոյ Հայոց՝ Լակզի
Թաթարքն ի կողմանս Հայոց եւ Աղուանից արշաւեցին, եւ
ըզգիւղորէսն Գանջու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար ա-
ռին, եւ զԱգուլեցին ի Մուսապէկեան տոհմէ զիշխանն Շա-
մախու ըսպանին, | եւ զամենայն զօրաւոր դիմակացսն սա-
տակեցին, եւ ժողովուրդս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս
գերի վարեցին, զորոց չունիմք յայսմ վայրի մի ըստ միոջէ
պատմել:

Եւ կամ թէ զի՛արդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց բնակ-
չացն Գուգարացոց եւ Ուտացոց՝ ընդդէմ ելին նոցա ի բաց
վանել, գունդ կազմեցին, զէն զգեցան, պատրաստեցան ի
պատերազմ, ճակատ կազմեցին առ Թարթար գետովն, ընդդէմ
ամենայն յարձակելոցն յասպատակութիւն երկրին իւրեանց.
որք եւ զանուն առին այսու եւ կոչեցան մեծ Սղնախ մինչեւ
ցայսօր:

Եւ թէ ո՛րպէս հարին վանեցին թէ՛ զԼակզին, թէ՛ զՊար-
սիկն եւ թէ՛ զՕսմանցին՝ ոչ ունիմք գրել. այլ միայն զիմրե-
լոյն Հայոց լեօթնաբերդեան գաւառին Ղափանու եղելոցն ձե-
ռն արկանեմք պատմել:

Յամին հազարերորդի հարիւրորդի եօթանասներորդի ե-
ղերորդի հայկազեանս թուականի, յորժամ լուան բնակիչք
եօթնաբերդեան գաւառի Ղափանու զասպատակն եւ զաւե-
րումն Գանջու եւ Շամախու, Հայք եւ Պարսիկք առ հասարակ

ՅԵ ԻՆՉՈՒ ԿԱՄ ԻՆՉՊԵՍ ԵԿԱՎ ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԸ ՂԱՓԱՆ, ԻՆՉՊԵՍ
ԵԼԱՆ ՄԻԱՅԱՆ ՆՐԱՆ ԳԱՎԱՌԻ ԲՈՂՈՐ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ ԵՎ
ԸՆԴԴԴՄԱՑԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐԻՆ

Այն ժամանակ, երբ Հնդկաստանի կողմերում, Ղանդաճար
գավառում թուրք աֆղանների ազգը զորացավ, և նրանք
հարձակվեցին Պարսից երկրի վրա, ասպատակելով կողոպ-
տեցին, նույնիսկ խկան, պաշարեցին և զրավեցին Սպահան
քաղաքը, սպանեցին պարսից շահ Հուսէին արքային, Տիրոջ
1721-րդ և հայոց թվականության 1170-րդ տարին էր:

Նույն այս ժամանակ լակզի թաթարները Հայաստանի
հյուսիսից արշավում են Հայաստանի ու Աղվանքի կողմերը
և Գանջայի ու Շամախիի գյուղերն ասպատակելով, կողոպ-
տում նաև Շամախիի իշխանին, որ Ագուլիսի Մուսաբեկյան
տոհմից էր, սպանում, բոլոր զինված դիմադրողներին կոտո-
րում և երկրի ժողովրդին, կանանց ու երեխաներին գերի վա-
րում. սրանց մասին չենք կարող այստեղ մանրամասն պատ-
մել:

Եվ թե ինչպես անչափ չարիք տեսած Գուգարքի և Ուտիքի
հայ բնակիչները ելան նրանց վտարելու, գունդ կազմեցին,
ղենք կապեցին, պատրաստվեցին մարտի, ճակատ կազմելով
Թարթառ գետի շուրջը՝ իրենց երկիրն ասպատակողների դեմ.
[բանակատեղին] դրանից ստացավ իր անունը և մինչև օրս
կոչվում է Մեծ Սղնախ:

Եվ թե ինչպես արիացան սրանք, հարվածեցին, հեռացրին
թե՛ լակզիներին, թե՛ պարսիկներին, թե՛ օսմանցիներին. այս
ամենի մասին մտադիր չենք գրելու, այլ միայն կպատմենք
Ղափանի յոթնաբերդ գավառում կատարված դեպքերը:

Հայկազյան 1171 թվականին, երբ Ղափանի յոթնաբերդ
գավառի բնակիչները լսեցին Գանջայի և Շամախիի ասպա-
տակումն ու ավերումը, բոլոր հայերն ու պարսիկները ան-

1722 եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀԱ, եւ բանակեցաւ ի սահմանս Սիսան գաւառին, ի գեղեցիկ դաշտավայրն յայն երեքգագաթեան, որ ի յայլասեռից կոչի Ուլթէփէ:

Եւ ինքն Դաւիթ ազնուական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զօրաւոր բանիւք եւ գործովք, տեղեակ գրոց, նախանձայոյզ բարեաց ազգի, եւ վրէժխնդիր | վնասակարաց նորա, սոյնպէս եւ ամենայն հետեւողք իւր. զի իբրեւ ելանէր նա յերկրէն Վրաց, առ նա ժողովէին ամենայն ազգ զօրութեանց յամենայն կողմանց գաւառին, որք լսէին զնմանէ, արք իբրեւ շորեք հարիւրք, որք նեղեալք եւ տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ ալլազգեաց, արք՝ որք զանձինս իւրեանց եղեալք էին առ ի ազատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն ալլազգեաց, արք՝ որոց միւնն հալածէր զհազարս, եւ երկուքն՝ զբիւրս:

Արդ՝ զառաջինն հարկանելով էհար Դաւիթ զՂարաշօռու կոչեցեալ Թուրքն ի յՈւլթէփէն: Եւ ապա անտի եկեալ բնակեցաւ ի յամուրն որ կոչի Շնհեր, եւ կոչեալ առ ինքն զառաջնորդն Տաթեւու՝ պատմեաց նմա թէ յինչ բանս, յինչ խորհուրդս եկեալ է, եւ ասէ. Զինչելով ջնջեցից զամենայն ալլազգիս յերկրէ աստի յայսմանէ. եւ ժողովեաց առ ինքն զարսն Շնհերու, եւ էհար ասպատակեաց զգիւղորէսն Թուրքաց եւ ժառանգեաց զստացուածս նոցա:

Իբրեւ զայն տեսանէին երեսուն եւ երկու ձիւանշիր կոչեցեալ ցեղն Թուրքաց, ի միասին գային, ժողովէին, գոնդկազմէին, եւ դիմէին ի վերայ Դաւիթ Պէկին: Եւ նա եւ ընդ առաջ նոցա ի յՈւլթէփէն, եւ ետես ի հետեւող զօրսն թշնամեաց զի էին իբրեւ վեշտասան հազար: Էառ ընդ իւր իբրեւ զշորեքհարիւր ընտիր զօրս, | ի վերայ յարձակեցաւ, յաջ եւ ահեակ կոտորելով խրամատեաց զօրս նոցա. բայց պատերազմն ոչ շուտով վճարեցաւ, ալ տեւեաց իբր զաւուրս երկուս կամ երիս. եւ յետ երրորդ ատուր՝ ապա ի սպառ էհար եւ վանեաց զնոսա, յուսարով յողորմութիւնն Աստուծոյ, եւ էառ զամենայն ինչս նոցա՝ զզէն, զսուր, զերիվար եւ զամենայն աղխս նոցա:

Յետ այսորիկ առաքեաց նա զՄխիթար սպարապետն իւր ի շէնն որ կոչի Քուրթլար, եւ էհար զայն, են էառ զամենայն ստացուածս նոցա:

Արդ՝ լուր եղեւ ամենայն բնակչացն Ղափանու, թէ Դաւիթ Պէկին եկեալ հասեալ է ի թիկունս Հայոց մեծաւ քաջու-

թվականին ու բանակեց Սիսան գավառի սահմաններում, գեղեցիկ դաշտավայրում, Ծագագաթ բլրի մոտ, որ օտարներն անվանում են Ուլթեփե:

Դավիթն ինքը ազնվական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, արիասիրտ, լայնախոհ, խոսքով ու գործով ուժեղ, գրագետ, ազգի բարօրության նախանձախնդիր և աններող՝ նրա թշնամիների հանդեպ: Իր նման էին և նրա բոլոր հետևորդները: Եվ երբ նա ելավ Վրաց երկրից, նրա շուրջն էին հավաքվում գավառի բոլոր կողմերից զինակիր տղամարդիկ, որ լսում էին նրա մասին. մոտ շորս հարյուր մարդ, որոնք ճնշված ու տառապած էին օտարների դառն ծառայությունից, այրեր, որոնք իրենց նվիրել էին ազատության՝ օտար լծից և որոնցից մեկը հարյուրների էր հալածում, երկուսը՝ հազարների:

Նախ Դավիթը Ծագբլուրում հարվածեց զարաշոռու կոչված թուրքերին, ապա գնաց բանակեց Շնհեր կոչվող ամրոցում: Եվ իր մոտ կանչելով Տաթևի առաջնորդին, պատմեց նրան, թե ինչ գործով, ինչ նպատակով է եկել, և ասում է՝ «Այս երկրից իսպառ ջնջելու ենք բոլոր օտարեկրացիներին»: Եվ խմբեց շուրջը Շնհերի տղամարդկանց, զարկեց-ասպատակեց թուրքերի գյուղերը և գրավեց նրանց ունեցվածքը:

Այս տեսնելով, ճիվանշիր կոչված երեսուներկու թուրքական ցեղերը համախմբված գալիս, հավաքվում, գոնդ են կազմում և շարժվում Դավիթ-Քեկի վրա: Իսկ նա Ծագբլուրում նրանց ընդառաջ գնալով, հեռվից տեսավ թշնամու զորքերը, որ մոտ տասնվեց հազար էին: Հետը վերցնելով շորս հարյուրի չափ ընտիր սպառազեն, հարձակվեց նրանց զորքերի վրա՝ աջ ու ձախ հերձելով ու կոտորելով: Բայց կռիվը շուտ չավարտվեց, ալ տեւեց երկու-երեք օր: Երրորդ օրվանից հետո իսպառ կոտորեց կամ վտարեց նրանց՝ հուսարով Աստուծու ողորմածությանը, գրավեց նրանց ստացվածքը՝ սուր ու զենք, երիվարներ և ամբողջ կայքը:

Այնուհետև իր սպարապետ Մխիթարին ուղարկեց Քուրթլար կոչվող ավանը: Սա հարվածեց և ավար առավ նրանց ամբողջ ունեցածը:

Երբ Ղափանի բոլոր բնակիչները տեղեկացան, թե Դավիթ-Քեկը մեծ քաջությամբ եկել օգնության է հասել հայերին,

Թեամբ, եւ հասանէին առ նա յամենայն կողմանց. զառաջինն դիմէր գալ առ նա Թորոս՝ սակաւ արամբ, եւ առնոյր ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, եւ դառնայր ի Չաւնդուր՝ յերկիրն իւր, ընդ իւր առեալ նաեւ զՊայնտուր զօրավարն Դաւթի:

Յետ այսորիկ գային առ նա զօրօք իւրեանց որդիքն Մաղայ մելիքին Ճիւղայու, որ եւ կոչի հին Ճիւղայ՝ ի Գողթան գաւառին, եւ որդիքն Տիւէնչի մականուանելոյն. եւ սոքա ամենեքեան գային, խառնէին եւ յաւելանային ընդ զօրսն Դաւթի՝ իբրեւ երկուս հազարս արանց զօրաւորաց:

Ընդ այսու ժամանակաւ մելիք ոմն Տաթեւու էր ուրացող, որ յառաջն կոչիր Դաւիթ, բայց յետոյ անօրինեալ ի հաւատըս իւր, ինքն եւ ամենայն տուն իւր, կոչեցաւ անուն Պաղրի, եւ որդիք նորա ամենեքեան եղեն Շահ Դուլի: Սա իբրեւ զգալն Դաւթի լսէր, զարսն Տաթեւու առ ինքն ժողովէր, ամուրս կանգնէր եւ խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւթի Պէկին: Հապա եւ Դաւիթ Պէկն զզօրսն ժողովէր, գունդ կազմէր, գայր հասանէր ի վերայ նորա, զամուրսն պաշարէր, եւ յետ երկուց աւուրց զայն զբռամբ ածէր, եւ զնա եւ զամենայն ինչս նորա կալեալ ածէր ի Շնհեր, եւ անդ հրամայէր նմա զաւուրս երկոտասան, ի մէջ եկեղեցւոյն, յանդիման ամենեցուն ասել բարձր ձայնիւ զառածս զայս առական՝ թէ «Լոյսն Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յ ուրացողին». եւ ապա հատանէ զզլուխ նորա. եւ ինքն գայ բնակի ի Տաթեւ:

Ապա հրեշտակս առաքեաց ի Հալիձոր առ տէր Աւետիսն, եւ առ մելիք Փարսաղան աներ նորա, եւ ասէ. Եկայք միաբանեցարուք ընդ մեզ, զի ի բաց հանցուք զԹուրք բնակիչս ի միջոյ. եւ նոքա ոչ եկին: Եւ յամին երկրորդի, յետ զալստեան Դաւթի ի Ղափան, եւ յաւուրս քառասնորդաց պահուց՝ ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին, ել ի վերայ Չաւնդուր երկրին կուսակայն Ղափանու, եւ Փաթալի սուլտանն, եւ ընդ նմա խանն Սեաւ լերին՝ ութ եւ տասն հազարաւ, իսկ զօրքն Հայոց, որք դարան մտեալ էին նոցա, ի տոնի Յարութեանն Քրիստոսի, զիշերայն զԱստուած յօգնութիւն ինքեանց կոչեցին, յանկարծակի զազաղակ բարձին, ի վերայ յարձակեցան, հարին կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, եւ զայլս ի փախուստ դարձուցին:

Ապա յետ այսորիկ եկին մելիք Փարսաղան եւ տէր Աւե-

նրա մոտ էին շտապում բոլոր կողմերից: Առաջինը նրա մոտ է դիմում Թորոսը՝ Չաւնդուր գաւառից, սակավաթիվ մարդկանցով և նրանից զորապետության իշխանություն ստանալով՝ վերադառնում է Չաւնդուր՝ իր երկիրը, հետը տանելով նաև Դաւթի Պայնտուր զորավարին: Դրանից հետո նրա մոտ եկան Գողթան գավառի Ճուղա քաղաքի (որ նաև Հին Ճուղա է կոչվում) Մաղա-մելիքի որդիներն իրենց զորքով. և Տիւէնչի մականվանյալի որդիները: Սրանք բոլորը, մոտ երկու հազար զորավոր տղամարդիկ, գալիս, գումարվում են Դաւթի զորքերին:

Այս ժամանակ Տաթեւում մի մելիք կար ուրացող, որ առաջ կոչվում էր Դաւիթ, բայց հետո, երբ հավատը փոխեց, ինքը և ամբողջ ընտանիքը, վերակոչվեց Պաղրի, և նրա բոլոր որդիները դարձան շահ-դուլի: Սա երբ լսում է Դաւթի գալը, Տաթեւի տղամարդկանց հավաքում, ամրություններ է շինում և պատրաստվում պատերազմելու Դաւիթ-Բեկի դեմ: Դաւիթ-Բեկը ևս զորք է հավաքում, գալիս հարձակվում է նրա վրա, պաշարում ամրությունները և երկու օր հետո նրան բռնում, նրան ու նրա ամբողջ ինչը առնում բերում Շնհեր և հրամայում տասներկու օր եկեղեցւում բոլորի ներկայությամբ բարձր ձայնով ասել առածի խոսքը. «Լո՛ւս Լուսաւորչի հավատին, վա՛յ ուրացողին»: Այնուհետև Դաւիթ-Բեկը հատում է նրա զլուխը և ինքը գալիս բնակվում Տաթեւում:

Ապա սուրհանդակ է ուղարկում Հալիձոր, տեր Ավետիսի և նրա աներոջ՝ մելիք Փարսաղանի մոտ, և ասում՝ «Եկեք միաբանեցեք մեզ հետ, որ բոլոր թուրքերին վտարենք երկրից»: Բայց նրանք չեկան: Դաւթի Ղափան գալու երկրորդ տարին, սուրբ Լուսաւորչի տոնի քառասնորդաց պահքի օրերին Չաւնդուրի վրա հարձակվեց Ղափանի կուսակալը՝ Փաթալի սուլթանը, և նրա հետ՝ Սեւեռն խանը՝ տասնութ հազարով: Իսկ հայոց դարանամուտ զորքերը Քրիստոսի հարության տոնին, զիշերով Աստծուն օգնության կանչեցին, հանկարծակի ազաղակ բարձրացրին, հարձակվեցին, հարվածեցին, կոտորեցին նրանցից շատերին և մնացածներին փախստյան մատնեցին:

Այս հաջողությունից հետո մելիք Փարսաղանն ու տեր Ա-

տիսն յողջոյն Դաւթի. իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, ասէ. Կոշեցի զձեզ, եւ ընդէ՞ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ. եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի Շնհեր, եւ անդ արկանել զնոսա ի բանտ. եւ էին նոքա զաւուրս երկոտասան ի բանտի անդ:

Եւ դէպ եղև յաւուրսն յայնոսիկ Յոհաննէս պետն Գուգարացոց զալ ի կողմանս յայնոսիկ, յիսուն եւ վեց հազար հայազունդ զօրօք, եւ պաշարեալ զանմատչելի բերդն Որոտնայ. եւ ի չկարելն առնուլ զայն ի Թուրքաց, գայ ի Շնհեր, եւ զտանէ անդ զտէր Աւետիսն եւ զաներ նորա ի կալանս. ազատէ զնոսա եւ առաքէ առ Դաւիթ Պէկն ի Հալի ձոր. եւ ինքն ի Տաթեւ երթայ, զտանէ զգանձն Դաւիթ Պէկին, եւ առեալ զայն՝ դառնայ ի տեղի իւր: Իսկ Դաւիթ Պէկն ընկալեալ զմելիք Փարսադայն՝ կացուցանէ զնա յիւրում կարգի զօրապետութեան, ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն եւ վեց զօրաց, եւ զտէր Աւետիսն՝ ի վերայ չորեք հարիւր քառասնից:

Յետ այսորիկ իբրեւ լսէր Դաւիթ, թէ զօրաժողով է Ասլամաս Ղուլին ի կողմանս Փոլսուրութայ լերին, ի բերդն Զեուր, վաղվաղակի զօրսն գումարէր եւ զայր բնակէր ի Ղարաշիմէն, եւ անտի հրեշտակս առաքէր ի Զանդուր, ի Կալեր, ի Կենաուզն եւ ի Մեղրի, զօրավարացն՝ գալ հասանիլ անդ. եւ եկին հասին վաղվաղակի:

Բայց Թորոս զօրագլուխն ընդդէմ եկաց նմա ի կոխս. եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա. եւ ժողովեալ զզօրականսն՝ ել զնաց ի վերայ Ասլամազ Ղուլոյն, եւ մատուցեալ պաշարեաց զամուրս նորա, եւ դժուրացաւ ի յառնուլն զայն, զի էր անառիկ եւ բարձրաբերձ յոյժ. այլ յետ բախելոյն զայն աւուրս երկուս, Մխիթար Սպարապետն եւ տէր Աւետիսն գրոհ տուեալ ի վեր խաղացին. իսկ նոքա ի պարսպէ անտի զսոսա ի բաց մերժեցին. բայց տէր Աւետիսն խաբանօք յամուր ելանէր, եւ զոստիկանն ձերբակալէր. եւ յայսմ վայրի զօրքն ամենայն, որք շուրջ էին զբերդաւն, ի պարսպէ անտի ի ներքս զեղանէին, եւ սուր ի վերայ եղեալ՝ զամենեւեան զնոսա առ ետեղ սատակէին. եւ ի նմին աւուր ի յամրոցի անդ կոտորեցին ի Թուրքաց արս չորս հազար, եւ ի սոցանէ մեռան սակաւ ոմանք:

Ապա դարձ արար Դաւիթ, խաղաց զնաց ի Միսան գաւառ, եւ կալեալ անդ զիշխանս Թուրքաց՝ կոտորեաց:

Վետիսը եկան Դաւթին ողջունելու: Իսկ նա բարկանալով նրանց վրա, ասում է՝ Կանչեցի ձեզ, և ինչո՞ւ չեկաք օգնության, և հրամայեց նրանց տանել Շնհեր ու բանտարկել: Եվ նրա՞ք տասներկու օր բանտում մնացին:

Պատահեց, որ Գուգարաց պետ Հովհաննեսը, գալով այն կողմերը հիսունվեց հազար հայազունդ զորքով, պաշարում է անմատչելի Որոտնա բերդը, Զկարենալով ազատել թուրքերից, գալիս է Շնհեր և այնտեղ գտնում տեր Ավետիսին ու նրա աներոջը կալանքի տակ, ազատում է նրանց և ուղարկում Հալիձոր, իսկ ինքը գնում է Տաթև, գտնելով Դաւիթ-Քեկի գանձերը և առնելով իր հետ՝ վերադառնում իր երկիրը: Իսկ Դաւիթ-Քեկը մելիք Փարսադանին կարգում է զօրապետ երկու հարյուր վաթսունվեցանոց զորքի և տեր Ավետիսին՝ չորս հարյուր քառասունանոց:

Եվ մի օր Դաւիթը տեղեկացավ, որ Ասլամազ-ղուլին Փոլսուրութի լեռան կողմերում, Զեուր բերդում զորք է ժողովել, ինքն ևս շտապ զորք հավաքեց ու եկավ նստեց Ղարաշիմենում և այնտեղից սուրհանդակներ ուղարկեց Զամնդուր, Կալեր, Կենամուզ և Մեղրի՝ զօրավարներին, որ գան հավաքվեն այնտեղ: Եվ սրանք անմիջապես եկան հասան:

Թորոս զօրավարը կովի հարցում հակառակվեց նրան, բայց միջնորդներ եղան, որ նրանց հաշտեցրին: Հավաքելով զօրականներին, գնաց Ասլամազ-ղուլիի վրա, մոտենալով պաշարեց նրա ամրությունները, բայց գրավելը դժվար եղավ, որովհետև ամրոցը բարձրաբերձ էր ու անառիկ: Երկօրյա ընդհարումից հետո Մխիթար սպարապետը և տեր Ավետիսը վճռական գրոհ ձեռնարկեցին: Իսկ նրանք պարսպից սրանց հետ վանեցին: Տեր Ավետիսը խորամանկությամբ կարողացավ բարձրանալ պարսպի վրա և ձերբակալել ոստիկանին: Եվ պարիսպների շուրջը եղած ամբողջ զորքերը լրցվեցին պարիսպներից ներս ու սրամարտով կոտորեցին բոլորին: Այդ օրը նրանք չորս հազար թուրք կոտորեցին, իսկ իրենցից քչերը մահացան: Հետո Դաւիթը շրջվեց, փնաց Սիսան գավառը և այնտեղ բռնելով թուրք իշխանավորներին՝ կոտորեց:

Եւ ի յամին երրորդի, յետ գալստեան իւրոյ ի Ղափան, Երթայ պաշարէ զմեծ եւ զանառիկ բերդն Որոտնու, եւ ի տօնի Սաղկազարդին, որ շորորոգ օր էր պաշարման բերդին, եղեւ անձրեւ յոյժ, ո՛վ սքանչելեացս, եւ ի սաստկութենէ անձրեւին՝ մի կողմն պարսպին ինքնին անկաւ. սոքա իբրեւ զայն տե-սին՝ ձայն ետուն, խրախոյս բարձին, ի վերայ յարձակեցան եւ մտին ի ներքս, եւ հարին կոտորեցին զամենայն ալազգիս, եւ առին զբերդն:

Եւ եղեւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ առաքել զբազմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Թուրքացն Պարկուշատայ, եւ ինքեան սակաւուք մնալ ի Սիսան գաւառի: Եւ ի վերայ նորա խանն Նախիջեւանու շորեքտասան հազարաւ. իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ զօրաժողով լինէր վաղվադակի, ի Դարպասայ եւ ի տա-նէն Սիսանայ գունդ կազմէր, եւ գայր հասանէր նմա ի վերայ գետոյն Նախիջեւանու. եւ անդ իբրեւ ընդ միմեանս բախեցան երկոքին ճակատքն, զօրքն խանին փախստեայ լինէին ի սո-ցանէ, եւ սոքա զհետ մտանէին նոցա ի յուր եւ տասն ժամէ աւուրն մինչեւ ցքսան եւ միերորդ ժամն վանէին, եւ զբազում վիրաւորս ի նոցանէ դիաթաւալ կացուցանէին: Բայց ի քսան եւ երկուերորդ ժամուն փախստեայքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան եւ ի կրունկս ընդդէմ Հայոցն դարձան. իսկ սո-քա իբրեւ զայն յանդուգն յարձակումն տեսանէին՝ լքանէին, կասէին եւ ի փախուստ դառնային ի նոցանէ մինչեւ ցգետա-փրն. եւ անդ առ ի ճեպոյն տագնապի, էր որ գետակուր լին-էր, եւ էր որ սրոյ ճարակ լինէր, զի պաշարեաց զնոսա սուր թշնամեացն զկնի, եւ յորդեալ գետն առաջի, եւ ոչ գոյր ալ ելք ճանապարհի. ուստի՝ յայնմիկ վայրի ծախեցան ի սոցանէ աւելի քան զհազար այր, մինչեւ ցհասանել գիշերոյն, եւ մնացեալքն փախուցեալ թաքեան ոմն ի վէմս, ոմն ի յայրս եւ ի մացառս. եւ յերկրորդ պահու գիշերոյն եկն էհաս Դաւիթ ի Սիսան, եւ փախստեայքն ամենեքեան եկին ժողովեցան առ նա:

Իր Ղափան գալու երրորդ տարին էր, Դաւիթը պաշարեց մեծ ու անառիկ Որոտնաբերդը, և ծաղկազարդի տոնին, որ ամրոցի պաշարման շորորոգ օրն էր, հորդ անձրեւ տեղաց (ո՛վ սքանչելիք), և անձրեւի սաստկությունից պարսպի մի կողմն ինքնիրեն քանդվեց: Այդ տեսնելով՝ նրանք ձայն տվե-ցին, խրախոյս կարդալով հարձակվեցին, մտան ներս ու կոտորեցին բոլոր օտաքեկրացիներին, զբաղեցին բերդը:

Եվ գրանից հետո այնպես եղավ, որ Դաւիթն իր զորքերի մեծ մասը ուղարկեց Պարկուշատի թուրքերի վրա և ինքը քը-շով մնաց Սիսան գավառում: Նրա դեմ ելավ Նախիջեւանի խանը՝ տասնչորս հազարով: Լսելով այդ մասին, Դաւիթը շտապ զորահավաք արեց, Դարպասից ու Սիսան տնից գունդ կազմեց և գնաց նրան հասավ Նախիջեւան գետի մոտ: Այն-տեղ, երբ միմյանց բախվեցին, խանի զորքերը դիմեցին փա-խուստի, և Դաւիթի զինվորները հետապնդում էին նրանց օր-վա տասնութերորդ ժամից մինչև քսանմեկերորդ ժամը, հա-լածում էին և նրանցից շատերին դիաթավալ վիրավոր դարձ-նում: Բայց քսաներկուերորդ ժամին բոլոր փախստականները միասին հավաքվեցին և նորից շրջվեցին հայերի դեմ: Վեր-ջիններս, տեսնելով այդ հանդուգն հարձակումը, հուսալքվում էին, կանգնում կամ փախչում դեպի գետը, տագնապից շտա-պելով մեկը խեղդվում էր գետում, մյուսը սրի ճարակ էր դառնում, որովհետև ետևից թշնամու սուրն էր, իսկ առջևից՝ հորդացած գետը, և չկար այլ ելք ու ճանապարհ: Ուստի այդ-տեղ սրանցից ավելի քան հազար մարդ զոհվեց մինչև մու-տեղ սրանցից ավելի քան հազար մարդ զոհվեց մինչև մու-թըն ընկնելը, և մյուսները փախչելով թաքնվեցին քարերի մեջ, անձամբերում ու մացառուտներում: Եվ գիշերվան երկ-րորդ կեսին Դաւիթը եկավ հասավ Սիսան, և բոլոր փախըս-տականները հավաքվեցին նրա մոտ:

**Թէ ԶՈՐԶԱՓ ԻՆՉ ԱՐԱՐ ԹՈՐՈՍ ԶՈՐԱՊԵՏՆ, ԵՒ Թէ
ՈՐՊԻՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔ ԵՂԵՆ Ի ԿՈՂՄԱՆՍ ԶԱՎՆԴՐՈՅ
ԵՒ ՄԵՂՐՈՅ**

Ընդ աւուրս ժամանակացն այնոցիկ՝ իբրեւ լսէր Թորոս ի Խորձոր, որ է ի Չավնդուրն, թէ Դաւիթ եկեալ հասեալ է բազում զօրօք ի Սիսան գաւառ, ընդ իւր առնոյր արս իբրեւ երեսուն, եւ զայր հասնէր առ նա. եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, վաղվաղակի դարձ առնէր, խաղայր գնայր ի Չավնդուր, եւ զարս տեղոյն առ ինքն ժողովէր, կարգէր կազմէր զնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ յիսնապետս:

Եւ դէպ եղեւ յաւուրսն յայնոսիկ հօտ մի ոշխարաց սուտանին, յորում էին երկու հազար ոշխար եւ երկոտասան հօվիւք, զալ արածիլ յերկիրն Չավնդորոյ. եւ զայս իբրեւ լսէր Թորոս, զարս առաքէր՝ երթալ կոտորել զհօվիւսն եւ զամենայն զհօտն ածել առ ինքն. եւ արարին այնպէս: Եւ այս ամենայն եհաս յանկանջս Փաթալի սուլտանին Պարկուշատու, եւ յականջս եղբօր նորին՝ Աղասի խանին, եւ գրեաց վաղվաղակի առ Մահնիշար օղլի Սափի Դուռն օրինակ զայս.

Ազդ եղեւ մեզ եւ մեք ինքնին տեղեկացաք թէ զիսորդ Հայքն Չավնդորու ապստամբեալ են ի մէնջ, եւ զսուր վերացուցեալ ընդդէմ Տաճկաց, ուստի, յայս ինչ աւուր՝ երկոտասան հազարաւ ելանիւոց եւ ի վերայ բնակչացն Չավնդորու, եւ դու եւս առցես ընդ քեզ զամենայն զօրաւորս Թուրքաց, որք են ի Կենաւուզն, եւ դու այդի, եւ ես աստի ելցուք ի վերայ Հայոցն, եւ ջնջեսցուք զնոսա ի միջոյ: Այլ նա ոչ էառ յանձն առնել զայն:

Եւ ել Փաթալի կուսակալն ի վերայ Չավնդորու՝ երկոտասան հազարաւ: Իսկ բնակիչքն Չավնդորու իբրեւ զայն լսէին, հարիւր յիսուն վառեալ յիշկետոյ առաքէին՝ երթալ կալնուլ

**Թե ՈՐՔԱՆ ԳՈՐԾ ԿԱՏԱՐԵՅ ԹՈՐՈՍ ԶՈՐԱՊԵՏԸ ԵՎ Թե
ԻՆՉՊԻՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՐ ԵՂԱՆ ԶԱՎՆԴՐՈՐԻ ԵՎ ՄԵՂՐԻԻ
ԿՈՂՄԵՐՈՒՄ**

Այդ օրերին, երբ Թորոսը լսում է Չավնդուրի Խորձորում, թե Դավիթը մեծ զորքով եկել հասել է Սիսան գավառը, իր հետ վերցնում է մոտ երեսուն մարդ և զալիս հասնում նրա մոտ, և նրանից զորապետի իշխանությունն ստանալով՝ անմիջապէս վերադառնում է, գնում Չավնդուր և տեղի մարդկանց հավաքելով շուրջը, նրանցից գնդեր է կազմում, հարյուրապետներ ու հիսնապետներ կարգում:

Ինում է այնպես, որ սուլտանի ոշխարների մի հօտ՝ երկու հազար ոշխար, տասներկու հովիվ բերում են Չավնդուրի երկիրը՝ արածելու: Իսկ Թորոսը լսում է այդ մասին, մարդիկ է ուղարկում, որ գնան կոտորեն հօվիւսներին և ամբողջ հօտը տանեն իր մոտ: Եվ այդպէս արեցին: Համբավը Պարկուշատի Փաթալի սուլտանին ու նրա եղբայր Աղասի խանին հասավ: Եվ Փաթալին այսպէս գրեց Մահնիշար-օղլի Սափի-դուրին.

«Մեզ հայտնի դարձավ, և մենք տնձամբ տեղեկացանք, որ Չավնդուրի հայերը ապստամբել են մեզնից, սուր են բարձրացրել տաճիկների դեմ: Ուստի այսինչ օրը տասներկու հազարով ես կհարձակվեմ Չավնդուրի բնակիչների վրա: Դու եւս վերցրու քեզ հետ թուրքերի բոլոր զորքերը, որ Կենավուզում են, և դու՝ այդտեղից, ես՝ այստեղից գնանք հայերի վրա և մեջտեղից վերացնենք»: Բայց նա հանձն չառավ այդ անել:

Եվ Փաթալի կուսակալը հարձակվեց Չավնդուրի վրա տասներկու հազարով: Իսկ Չավնդուրի բնակիչները, այս լսելով իշկետից հարյուր հիսուն զինված մարդ ուղարկեցին, որ գնան,

զանցս ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ. եւ եկին դա-
րան մտին նոցա անդ: Արդ՝ զօրքն թուրքաց իբրեւ անդր հա-
սանէին, դարանամուտքն ստեպ ստեպ զհրացանսն ի վերայ ար-
ձակէին, եւ այլ վառեալքն Հայոց ի ճակատ անդր ժաման-
էին, եւ զբազումս ի նոցանէ առ ետեղ սատակէին, եւ զայլսն
փախստականս առնէին առաջի իրեանց մինչեւ ցկողմանս
Պարկուշատու. եւ յաւուր յայնմիկ անկանէին ի թշնամեացն
արք իբր շորս հազար:

Բայց ի հետեւեալ աւուրն Սափի Ղուլի Լեւազեան երեք
հարիւր սպառազէն արամբք նենգութեամբ գայ բնակի ի
յԱփկու վանսն, եւ զրէ անտի իշխանացն Իբաց աւանին, զի
եւ նոքա եկեսցեն որպէս զի զՄանլեւ եւ զամենայն գիւղո-
րայսն Հայոց, որք էին ի կողմանս յայնոսիկ, աւար առեալ ա-
ւերեսցեն. բայց Միրզա Սայիլ իշխանն ոչ կամեցաւ զայն: Եւ
զայս ամենայն իմացեալք արքն Մանլեւո՝ խռաքեցին արս ի
Չավնդուր, եւ ասեն. Եւ Սափի Ղուլին, զայս ինչ եւ զայս ինչ
խորհի առնել: Իբրեւ զայն լսէր թորոս զօրապետն, նոյնժա-
մայն վառէր պատրաստէր, եւ հինգ հարիւր վառելովք գիշե-
րայն դիմէր գայր ի վերայ նորա, եւ ի յառաւօտուն յերեք-
տասաներորդ ժամուն. հասանէր ի յԱփքիս: Իսկ Սափի Ղու-
լին իբրեւ զայն տեսանէր՝ փախստեալ գնայր, եւ թորոսն զհետ
մտանէր, եւ հարկանէր ի նոցանէ արս ութսուն: Եւ ի ժամա-
նակին յայնմիկ՝ հարին կոտորեցին զերիս գիւղս թուրքաց, եւ
առին զամենայն ինչս նոցա եւ դարձան ի Մանլեւ:

Արդ իբրեւ լուր լինէր բանս այս ի Քիս եւ ի իբաց, գային
ժողովէին ի միասին ամենայն արք բնակչացն Իբացու, եւ զա-
մենայն զկին եւ զորդիս իրեանց հանէին ամրացուցանէին ի
բարձրագոյն գագաթն, որ հանդէպ աւանին էր, եւ ինքեանք
յարձակեալ գային ի վերայ Մանլեւու: Իսկ թորոս ընդառաջ
լինէր նոցա ի գլխոյ Մանլեւուն, եւ ի դիմի հարեալ՝ զբազումս
ի նոցանէ անդանօր սատակէր. եւ զայլսն ի փախուստ դար-
ձուցանէր մինչեւ ցՔիսն, եւ ինքն հրաման տայր զօրացն մի՝
պնդիլ զկնի նոցա, այլ երթալ հարկանել զտունս նոցա եւ աչ-
րել, եւ առնուլ զամենայն ինչս նոցա եւ դառնալ: Եւ իբրեւ
կատարեցին՝ դարձան անդրէն ի Մանլեւ:

Եւ եկաց թորոս ի Մանլեւ աւուրս երիս, եւ անդ կացոյց
զՊապ Կալերեցի՝ զորդին Սրապիոնի՝ զօրապետ եւ կառավար
ի վերայ երկրին Կենաուղոյ, եւ ինքն դարձ արար գնաց ի Չա-

րունեն ճանապարհի անցքերը, որովհետեւ շատ անտառախիտ էր:
Նրանք եկան այնտեղ դարան մտան: Երբ թուրքերի զորքե-
րըն այնտեղ էին հասնում, դարանամուտները ստեպ-ստեպ
հրացանները նրանց վրա էին պարպում, և հայոց մյուս զին-
յալները մարտի դաշտ էին հասնում և նրանցից շատ-շատե-
րին տեղնուտեղը կոտորում, ուրիշներին փախստական
դարձնում և հետապնդում մինչև Պարկուշատի կողմերը: Այդ
օրը թշնամիներից ընկնում է շուրջ շորս հազար մարդ:

Բայց հաջորդ օրը Լեւազյան Սափի-ղուլին երեք հարյուր
սպառազեն մարդով նենգութեամբ գալիս, բանակում է Ափ-
կու վանքում և այնտեղից գրում Իբաց ավանի իշխաններին,
որ նրանք ևս գան, որպեսզի Մանլեւ և հայոց այն կողմերի
բոլոր գյուղերը կողոպտելով ավերեն: Բայց Միրզա-Սայիլ
իշխանն այդ չկամեցաւ: Մանլեւի այրերը, իմանալով այս ա-
մենը, մարդիկ ուղարկեցին Չավնդուր՝ ասելով. «Եկել է Սա-
փի-ղուլին և այսպիսի բաներ է ուզում անել»: Երբ այդ լսում
է թորոս զօրապետը, անմիջապէս զինվում-պատրաստվում
է և հինգ հարյուր զինակրով գիշերը դիմում է նրա վրա, ա-
ռավոտյան ժամը տասներեքին հասնում Ափքիս: Իսկ Սա-
փի-ղուլին այդ տեսնելով՝ փախուստի է դիմում, և թորոսը
հետապնդում է, կոտորում նրանցից ութսուն հոգու: Այն-
ժամ կոտորեցին թուրքերի երեք գյուղ և վերցնելով նրանց
ամբողջ գույքը՝ վերադարձան Մանլեւ:

Երբ այս լուրը հասնում է Քիս և Իբաց, Իբացի բոլոր
տղամարդ բնակիչները գալիս, հավաքվում են և իրենց կա-
նանց ու երեխաներին հանում ամրացնում են ավանի դիմա-
ցի բարձր գագաթին, իսկ իրենք հարձակվում են Մանլեւի
վրա: Թորոսը նրանց ընդառաջ է գալիս Մանլեւի բարձունքից
և նրանցից շատերին տեղում ոչնչացնում է, ուրիշներին հա-
լածում մինչև Քիս և հրամայում է զորքերին՝ հետապնդել
նրանց, այլ երթալ, քանզի ու այրել նրանց տները, վերցնել
նրանց ամբողջ ունեցւածքը և վերադառնալ: Կատարելով
այդ ամենը՝ վերստին դարձաւ Մանլեւ:

Թորոսը Մանլեւում մնաց երեք օր և այնտեղ թողնելով
կալերցի Պապին՝ Սրապիոնի որդուն, զօրապետ և կառավարիչ
Կենավուղի երկրի, ինքը դարձաւ գնաց Չավնդուր: Այնուհե-

վրնդուր, Իսկ Պապ զօրաժողով լեալ անդ՝ գայ բնակի ի Կալեր աւանի:

Բայց Սափի Ղուլին զգիւղորայսն Թուրքաց, որք էին ի Լեւազու ձորն, խաղացուցանէ ի յՈւրդուար, եւ մնացին միայն չորք գիւղք Թուրքաց ի կողմանս Արձաւաքարին. եւ հրամայեաց Պապ երթալ կոտորել զնոսա . եւ եկին հարին զերիս զիւղսն եւ աւար առին զինչս նոցա: Եւ ի Թաղամերի էր վաթսուն տուն Թուրքաց. սոքա եկին, լացին, զաղաղակ բարձին առ զօրականսն Հայոց՝ թէ մեք ըստ ամենայնի ամենայն կերպիւ հպատակիմք ձեզ. եւ խնայեցին ի նոսա:

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամիս կամ երկու ի վերայ անցանէր, Սափի Ղուլին առնոյր ընդ իւր արս հինգ հարիւր ի յՈւրդուարայ, եւ ի գիշերի միում գայր հարկանէր զերկու գիւղս Հայոց ի Սայիպուն, զարսն կոտորէր, եւ զկին եւ զօրդիս նոցա գերի վարէր ի յՈւրդուար:

Իսկ Դաւիթ Պէկն իբրեւ զայն լսէր, զՄխիթար սպարապետն իւր յառաջ կոչէր, եւ հրաման տայր նմա երթալ սատակել զնոյն վերոյ ասացեալ վաթսուն տունն Թուրքաց ի Թաղամեր. եւ նա արար այնպէս. (եւ զայսու ժամանակաւ Դաւիթ կատարէր զշինուած բերդին որ ի Հալի ձոր):

Հրաման տայր նաեւ Պապայ զօրապետին երթալ ի Լեւազու ձորն, եւ եթէ գտանիցէ անդէն մնացեալ շէն ինչ Թուրքաց՝ կոտորեացէ. եւ ըստ հրամանի նորա՝ ել գնաց հազար հինգ հարիւրով Պապ ի Լեւազու ձորն, եւ զոչ ոք եգիտ ի Թուրքաց, զի սակաւ ոմանք մնացեալ էին, եւ նոքա եւս փախուցեալ անկան ի յՈւրդուար: Այլ Պար յուղեալ գտանէ անդէն զբազում ինչս եւ առաքէ զայն ամենայն ի Զվար աւանն, եւ զպահապանս կացուցանէ անդ. եւ ինքն շուէ գնայ անտի ի կողմանս Վայրիվարա, եւ գտանէ անդէն զերիս տունս, որք ուրացեալք էին զՔրիստոս, զնոսա զամենեւեան կոտորէ եւ առնու զինչս նոցա, եւ դառնայ ի տեղի իւր՝ բազում գանձուք եւ աւարաւ. զի ոչ միայն ի Լեւազու ի գիւղորէիցն Թուրքաց, այլ եւ ի կողմանցն Վայրիվարայ ի Հայոց հհան զբազում ինչս: Եւ այսպէս զօրականք Դաւթի յամենայն երկիրն Ղափանու շրջէին, յոյզ եւ խնդիր առնէին, եւ ուր ուրեք զԹուրք գտանէին՝ սուր ի վերայ եղեալ սատակէին, մինչեւ բնաւին բնաջինջ առնել զԹուրքն ի Ղափանու:

Ապա իբրեւ լսէր Դաւիթ, թէ զօրաժողով է Ասլամազ Ղու-

տե Պապը զորք հավաքելով եկավ բանակեց Կալեր ավանում: Բայց Սափի-ղուլին Լեւազի ձորի թուրքերին գաղթեցրեց Ուրդուար: Մնացին միայն չորս թուրքական գյուղ Արձավաքարի կողմերում: Եվ Պապը հրամայեց իր զորքին՝ գնալ կոտորել զրանց: Եկան հարձակվեցին երեք գյուղի վրա և առան նրանց ինչքը: Թաղամեր ավանում վաթսուն տուն թուրք կար: Դրանք եկան, լաց-աղաղակ բարձրացրին հայոց զօրականների առաջ և ասացին. «Մենք լիովին հպատակվում ենք ձեզ», — և սրանց խնայեցին:

Դրանցից մեկ կամ երկու ամիս հետո Սափի-ղուլին Ուրդուարից վերցնելով հինգ հարյուր մարդ, մի գիշեր գալիս ավերում է երկու հայկական գյուղ Սայիպունում, տղամարդկանց կոտորում և նրանց կանանց ու երեխաներին գերեվառում Ուրդուար:

Դավիթ-Բեկն այդ լսելով՝ կանչում է իր սպարապետ Մխիթարին և հրաման է տալիս գնալ կոտորել թուրքերի վերոհիշյալ վաթսուն տունը Թաղամերում, և հրամանը կատարվում է: Ահա այս ժամանակ Դավիթ-Բեկն ավարտում է բերդի կառուցումը Հալիձորում:

Դավիթը նաև հրամայում է Պապ զօրավարին գնալ Լեւազի ձորը, որպեսզի եթե այնտեղ մնացած լինեն թուրքական բնակավայրեր՝ կոտորի: Եվ նրա հրամանով Պապը հազար հինգ հարյուրով գնաց Լեւազի ձորը և ոչ մի թուրք չգտավ այնտեղ, որովհետև մնացած քչերը ևս փախան Ուրդուար: Իսկ Պապը որոնում, գտնում է շատ ինչք և այդ ամենն ուղարկում է Զվար ավանը և պահապաններ կարգում այնտեղ, ինքը շարժվում է Վայրիվարի կողմերը: Այնտեղ գրտնում է երեք տուն, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին: Դրանց բոլորին կոտորում է, վերցնում նրանց ունեցվածքը և բազում գանձ ու ավարով վերադառնում իր տեղը, քանի որ ոչ միայն Լեւազի թուրքական գյուղերից, այլև Վայրիվարի կողմերի հայերից խլեց շատ բան:

Այսպես Դավիթի զօրականները շրջում էին Ղափանի ամբողջ երկրում, հարցնում, որոնում և որտեղ թուրք էին գրտնում, սրի քաշելով կոտորում էին՝ մինչև բոլորին Ղափանից իսպառ բնաջնջելը:

Ապա Դավիթը լսելով, թե Ասլամազ-ղուլին Փոխուրուժի

լին ի կողմանս Փոփսուրութայ, վաղվաղակի զօրահատոյց լինէր, ի վերայ հասանէր եւ զնոսա զամենեսնսն սատակէր անդ, որպէս ի վեր անդր ասացաք. եւ իբրեւ գայր հասանէր Դաւիթ ի Ղարաշիմէն, ընդդէմ ելանէր նմա Թորոս զօրապետն մարտիւ պատերազմի, եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա: Եւ խաղաց զնաց Դաւիթ ի Հալի ձորն, եւ Թորոսն ի Չավնդուր, իսկ Պապ ի Կենաւուզն:

Յամի երրորդի՝ յետ գալստեանն Դաւթի ի Ղափան, Թորոս զօրապետն հանդէս արար ամենայն զօրաց իւրոց ի Չավնդուր, եւ ժողովեաց զամենայն այր զօրաւոր յերկրէ իւրմէ, առ ի զնալ ի վերայ Ուրդուար քաղաքին: Բայց մելիք Յոանկուլն Երցվանեկ աւանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք, որ է ի Պարկուշատ գաւառին, զրեաց առ Թորոսն այսպէս. Ազգ եղեւ Փաթալի սուլտանին վասն քոյ, թէ զօրաժողով ես առ ի զնալ ի վերայ Ուրդուարոյ, սա աւասիկ եւս զօրաժողով է աստ եւ սպասէ, զի յորժամ դու ելանիցես յերկրէդ, նա վաղվաղակի ի վերայ | հասեալ՝ սատակիցէ զերկիրն քոյ. ուստի յոյժ բարւոք արասցես, եթէ նախ եկեսցես ի վերայ Պարկուշատու. նա եւ զի եւ ի մեզ եղեալ Հայսն Պարկուշատայ քեզ թիկունս առնեմք:

Այլ զայս ամենայն անօրէն մտօք, նենգաւոր խորհրդով գրէր, զոր գրէրն, զի ի ծողակս թշնամուցն զնա արկցէ, առ ի հաւատարիմ ցուցանել զինքն սուլտանին, զի մի՛ ի բաց լիցի ի տէրութենէն, (իբր թե զհետ միտեալ իցէ նա Դաւթի եւ զօրականաց նորա). եւ ոչինչ փոյթ եղեւ նմա լինիլն անհաւատարիմ, նենգաւոր, թշնամի Աստուծոյ, եւ մարդկան եւ ազգին իւրոյ եւ ժողովրդեանն մատնիլ եւ սատակիլ, որպէս ի հետագայս ցուցցին առնս այսորիկ թշնամութիւն եւ շարիք: Եւ հաւատաց Թորոս բանից նորա եւ եւ զնոց միասնաբար եւ եհաս ի յնդհորդ, ի սահմանս Պարկուշատու, ինքն եւ ամենայն զօրքն իւր, եւ բանակեցաւ անդ. եւ եկն առ նա Յոանկուլն երկու հազարաւ, եւ եկաց ի մի կողմն զօրացն Թորոսին: Եւ եհաս անդր Փաթալի սուլտանն, եւ եղբայր նորա՝ Աղասի խանն, բազում զօրօք, քորն որչափ էրն ընդ Թորոսին, կրկնապատիկ եւ եռապատիկ, եւ առաւել եւս, իբրու ութ եւ տասն հազարաւ. եւ իբրեւ ճակատեցան ընդդէմ միմեանց զօրքն սուլտանին եւ զօրքն Թորոսին, զօրքն սուլտանին փախըստեայ | լինէին եւ սոքա զհետ լինէին նոցա:

կողմերում զորք է հավաքել, [ինքը ևս] զօրահավաք է անում, հարձակվում և նրանց բոլորին կոտորում է, ինչպես վերևում ասացինք: Եվ երբ Դավիթը գալիս հասնում է Ղարաշիմեն՝ նրա դեմ պատերազմի է ելնում՝ Թորոս զօրապետը, և երկուսի միջև միջնորդ լինելով՝ հաշտեցնում են նրանց: Եվ Դավիթը ելավ զնաց Հալիձոր, Թորոսը՝ Չավնդուր, իսկ Պապը՝ Կենաւուզ:

Դավթի Ղափան գալու երրորդ տարին՝ Թորոս զօրապետն իբրեւ զօրքերի հանդես արեց Չավնդուրում և հավաքեց իբրեւ բոլոր կովոզ տղամարդկանց՝ հարձակվելու համար Ուրդուար քաղաքի վրա: Բայց Պարկուշատի գավառի Երցվանեկ ավանի՝ այսինքն Կարմիր վանքի մելիք Յոանկուլը այսպես զրեց Թորոսին. «Հայտնի է դարձել Փաթալի սուլտանին քո մասին, թե զորք ես հավաքում Ուրդուարի վրա հարձակվելու համար: Սա ևս ահա այստեղ է զորք հավաքում, որպեսզի երբ երկրիցդ ելես՝ անմիջապես հասնելով ավերե քո երկիրը: Ուստի շատ ճիշտ կանես, եթե նախ գաս Պարկուշատի վրա: Որովհետև նաև Պարկուշատի հայերս քեզ աջակից կլինենք»:

Բայց այս ամենը նա ծուռ մտքով, նենգությամբ էր գրում, որպեսզի նրան թշնամու ծուղակը գցեր, սուլտանին ցույց տալու համար իր հավատարմությունը, որ չզրկվի իշխանությունից (իբր թե նա հետապնդել է Դավթին ու նրա զորականներին). և նրա համար փույթ չէր Աստուծոն անհավատարիմ, նենգավոր և թշնամի լինելը, և իր մարդկանց, իր ազգին ու ժողովրդին մատնող և սպանող, ինչպես հետագայում երևում են այս մարդու թշնամությունն ու շարկվածությունը: Եվ Թորոսը հավատաց նրա խոսքերին ու ելավ միամտորեն զնաց, հասավ Նդհորդ, որ Պարկուշատի մերձակայքում է, զնաց առ բանակեց այնտեղ: Եվ եկավ Յոանկուլը նրա մոտ՝ երկու հազարով և կանգնեց Թորոսի զորքի մի կողմում: Եվ այնտեղ հասան Փաթալի սուլտանն ու նրա եղբայր Աղասի խանը՝ բազում զորքով, Թորոսը բանակից կրկնակի և եռակի շատ, առավել ևս՝ մոտ տասնութ հազար: Եվ երբ ճակատեցին իրար դեմ Սուլտանի և Թորոսի զորքերը, սուլտանի զորքը փախուստի դիմեց, և Թորոսը հետապնդեց նրանց: Այդ

Իսկ անօրէն Յոանկուլն իբրեւ զայն տեսանէր, զարս զկնի սուլտանին հասուցանէր, եւ ասէ. Զի՞նչ գործէք. զիա՞րդ փախչիք, դարձարո՞ւք ի կրոնկս զի ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի յառաջոյ եւ ես զկնի սոցա խորտակեսցուք զսոսա. եւ արարին այնպէս, պաշարեցին զզօրսն Թորոսին յառաջոյ եւ զկնի, եւ ըսկըսան կոտորել, եւ զԹորոսն սպանին. եւ զերծեալքն ի նոցանէ միայն հազար շորս հարիւր այր եկին ի Զաւնդուր, եւ մնացեալքն ամենեքեան անկան անդ: Ահա զայսպիսի անօրէնութիւնս գործեաց Յոանկուլն, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ առ ի առաւել հաճոյանալ սուլտանին եւ ցուցանել զինքն թէ ոչ է միտեալ զկնի Դաւթի եւ զօրականացն Ղափանացւոց, ուրացաւ նաեւ զհաւատն:

Արդ՝ այս ամենայն իբրեւ այսպէս անցանէր, Փաթալի սուլտանն խորհուրդ ի մտի դնէր զալ մտանել ի Զաւնդուրն եւ կոտորել կորուսանել զբնակիչս նորա: Բայց Նուպար սպարապետն, որ յաջորդեաց Թորոսի, իբրեւ զայն լսէր՝ վաղվադակի հրովարտակ առաքէր առ Պապ զորապետն եւ ասէր. Դու ինքնին գիտես, զի ահա կորեան զորքն մեր, եւ արդ յարուցեալ գայ ի վերայ մեր Փաթալի սուլտանն. յոգնութիւն հասէք մեզ: Եւ նա վաղվադակի առաքեաց ի Զաւնդուրն երկու հազար զօրս ի յօգնութիւն Նուպարին. իսկ Փաթալի սուլտանն իբրեւ գիտաց թէ օգնութիւնս արարին ի Կենաուզայ Նուպարին, դարձաւ ի տեղի իւր:

Եւ ի զօրավարացն Պապայ՝ որք եկին ի Զաւնդուր, երկու զօրավարք ապստամբեցան ի Պապայ՝ վասն խռովութեան ինչ եղելոյ ի մէջ նոցա. եւ եկեալ ի Լիջկին աւանն՝ զօրաժողով եղեն, եւ կամեցան ունել զՊապ, եւ նա փախեաւ ի նոցանէ, եւ ասան՝ Մեր կառավարեսցուք զերկիրս: Եւ իբրեւ, զայս լսէ Դաւիթ Պէկն, առաքէ առ նոսա զՊորկի զօրապետն՝ նրկերիւր արամբ. եւ նորա եկեալ հաշտեցուցանէ զնոսա, եւ հնազանդ առնէ զնոսա Պապայ, եւ զվերոյ յիշեալ աւարն՝ զոր առին ի Լեւազու՝ բաժանէ ի մէջն նոցա:

Յետ այսորիկ իբրեւ մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցանէր, ի յՈւրդուարայ առ Պապ գուժկան հասանէր, թէ զօրաժողով է Թուրքն առ ի գալ եւ աւերել զՂափան: Յայնժամ իշխանքն Կենաուզու ի միասին գային, խորհուրդ խորհէին՝ հրաման տալ, ժողովել զբոլոր մարդիկ գիւղորէիցն ի յերկուս գիւղս, ի Կէսն Վանք կոչեցեալ շինէն մինչեւ ցԿալեր, եւ ի

տեսնելով՝ անօրին Յոանկուլը մարդիկ է ուղարկում սուլտանի ետեից եւ ասում. «Ի՞նչ եք անում, ինչո՞ւ եք փախչում, ի՞նչ դարձեք, չէ՞ որ ես ձեզ հետ եմ. դուք առաջից, ու ես ետեից՝ կխորտակենք սրանց»: Այդպէս արեցին: Առջևից ու հետևից պաշարեցին Թորոսի զորքը, սկսեցին կոտորել և սպանեցին Թորոսին: Նրանցից փրկվածներից միայն հազար շորս հարյուր մարդ եկավ Զաւնդուր, իսկ մնացած բոլորն ընկան այնտեղ: Ահա այսպիսի անօրինութիւններ գործեց Յոանկուլը: Բայց այսքանը քիչ էր, սուլտանին առավել հաճոյանալու և ցույց տալու համար, որ ինքը Դաւթի և զափանցի զորականների համախոհը չէ, ուրացավ նաև հավատը:

Այս ամենը որ այսպէս եղավ, Փաթալի սուլտանը մտադրվեց գալ մտնել Զաւնդուր, կոտորել ու կորստյան մատնել նրա բնակիչներին: Բայց Նուպար սպարապետը հաջորդեց Թորոսին և երբ լսեց այս բանը, շտապ սուրհանդակ հղեց Պապ զորապետին, ասելով. «Արդեն դու ինքդ գիտես, որ կործանվեց մեր զորքը, և հիմա ելել մեզ վրա է գալիս Փաթալի սուլտանը, օգնութեան հասեք մեզ»: Եվ նա անմիջապէս Զաւնդուր ուղարկեց երկու հազար զորք՝ օգնելու Նուպարին: Իսկ Փաթալի սուլտանը, տեղեկանալով, որ Նուպարին օգնութեան են եկել Կենավուզից՝ դարձավ իր տեղը:

Պապի՝ Զաւնդուր եկած զօրավարներից երկուսը ապստամբեցին Պապից, իրենց միջև եղած ինչ-որ խռովութեան պատճառով: Եվ գալով Լիջկին ավանը, զօրաժողով արեցին և ցանկացան բռնել Պապին, իսկ նա փախավ նրանցից: Ասացին՝ «Մենք կկառավարենք երկիրը»: Երբ Դաւիթ-Բեկը լսեց՝ Կորկի զորապետին երկու հարյուր մարդկանցով ուղարկեց նրանց մոտ, որը և եկավ նրանց հաշտեցրեց ու հնազանդեցրեց Պապին և վերոհիշյալ ավարը, որ խլեցին Լեւազից՝ բաժանեց նրանց միջև:

Սրանից մեկ կամ երկու ամիս անց Ուրդուարից գուժկան եկավ Պապին, թե Թուրքերը զորք են հավաքում՝ գալու ավերելու Ղափանը: Այնժամ Կենավուզի իշխանավորները միասին եկան, մտածեցին հրաման տալ, զյուզերից բոլոր մարդկանց հավաքել երկու գյուղում, կես Վանք կոչվող շենից, մինչև Կալեր և Կալերից մինչև Մանլե ու Ափքիս: Խորհուրդն այս

Կալերու մինչև ցՄանլե և մինչև ցԱփքիս. և հաստատեցաւ բանս այս ի խորհրդեան և արարին այնպէս:

Եւ յետ ոմանց՝ աւուրց՝ Սափի Ղուլին Ուրդուարցին, որդին Ղազու, և որդին Շահիսլամին ութն հազարաւ գային անցանէին ի յԱլանկեղայ սարոյն ի Պուղաքարն: Եւ իբրեւ այնպէս զանցանէին նոցա լսէր Պապ, առնոյր ընդ իւր երկուս հազարս և ընդառաջ ելանէր. բայց իբրեւ զայն բազմութիւն թշնամեացն տեսանէր, կասէր, զանգիտէր, և ի նոցանէ թիկունս դարձուցանէր: Ապա այնուհետեւ զօրք թշնամեացն համարձակ յառաջ խաղային. գային հասանէին մինչև ցԴաշտուն աւանն, և զբոլոր գիւղորէսն քանդէին: Իսկ ժողովուրդքն գիւղորէից, որք ժողովեալքն էին ի մի (որպէս ի վերոյ ասացաք), ամենեքեան անցին ի Խաչալու սարոյն յերկիրն Չավնդուր: Չայս ամենայն իբրեւ լսէր Դաւիթ, ի սրտմութիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Պապայ. առնոյր վաղվաղակի ընդ իւր երկու հազար ութն հարիւր սպառազէն, խաղայր զայր ի Դաշտուն: Իսկ Թուրքն իբրեւ զգալն Դաւթի զգային, փախստեայ գնային ի յՈւրդուար: Եւ եմուտ Դաւթ ի Դաշտուն, և սկսաւ քարկանալ յոյժ ի վերայ Պապայ (մանաւանդ զի այլք եւս չարախօս լինէին զՊապայ), և ասէ. Միթէ չիցէ՞ բաւակուն զի փախեաւ ի պատերազմէ, և արդ ոչ եւս կամի գալ առ իս: Եւ ել գնաց անտի ի Կալեր, և կալեալ՝ անդ զՊապ՝ ածէր ընդ ինքեան. և անցեալ ի Խաչալու սարոյն, իբրեւ մօտէին ի յԻշկետ, անդ զլխատէր զՊապ և աւար առնոյր զինչս նորա: Ապա յետ երից աւուրց՝ շուեաց գնաց ի յԻշկիտոյ ի դաշտավայրն Կեմանցու:

Արդ իբրեւ լուր եղեւ ի յՈւրդուար՝ թէ Դաւթ անցեալ է ի Չավնդուր, ելին կազմեցան պատրաստեցան Սափի Ղուլին, որդին Ղազու, և որդին Շահիսլամին, և առեալ ընդ իւրեանս զօր բազում, իբր երկոտասան հազարաւ գային հասանէին ի կողմանս Կենաուղայ, և անցեալք ի յԱլանկեղայ սարոյն՝ զամենայն գիւղորէսն Կենաուղայ այրեցին: Ապա դուժկան հասանէր առ Դաւթ վասն այսր ամենայնիլ. Եւ նա վաղվաղակի առեալ ընդ իւր արս իբրեւ շորս հազարս՝ եկն և բանակեցաւ ի Կալեր, և ի յառաւօտուն պահու եհաս ի վերայ հինիցն Թուրքաց, և եգիտ զնոսս բանակեալս ի Լիջկին՝ յայնկոյս Ղօզղօզ գետոյն: Իսկ նոքա անտի իբրեւ տեսին զզօրսն Դաւթի, առ հատարակ հասին կալան զգետափն, և

բանը հաստատեց, և այդպես արեցին:

Մի քանի օր անց Ուրդուարցի Ղազի որդի Սափի-ղուլին և Շահիսլամի որդին ութ հազարով եկան, անցան Ալանկեղի սարից դեպի Պուղաքար: Եվ երբ Պապը լսում է նրանց անցնելը, իր հետ վերցնում է երկու հազար հոգի և ընդառաջ ելնում: Բայց թշնամիների բազմությունն այդ տեսնելով՝ ընկերկեց, վախեցաւ և նրանցից թիկունք դարձրեց: Այնուհետեւ թշնամյաց զորքերը համարձակ առաջ շարժվեցին, եկան հասան Դաշտուն ավանը և բոլոր գյուղերը քանդեցին: Իսկ գյուղերի բնակիչները, որ ի մի էին հավաքված (ինչպես վերևում ասացինք), բոլորը Խաչալուի սարից անցան Չավնդուր: Այս ամենը լսելով, Դաւիթը զայրացաւ Պապի դեմ և իր հետ վերցնելով երկու հազար ութ հարյուր սպառազեն մարդ, շտապ եկավ Դաշտուն: Թուրքերը լսելով Դաւթի գալը՝ փախան Ուրդուար:

Եվ Դաւիթը մտաւ Դաշտուն և խիստ զայրացաւ Պապի վրա (մանավանդ որ ուրիշները ևս չարախոսում էին նրանից) և ասում է. «Բաւական չէ, որ փախել է պատերազմից, այժմ ևս չի կամենում գալ ինձ մօտ»: Եվ ելաւ այնտեղից գնաց Կալեր և այնտեղ բռնելով Պապին՝ տարաւ իր հետ: Անցնելով Խաչալուի սարից, երբ մօտ էին Իշկետին, այնտեղ զլխատեց Պապին և ավար առաւ նրա ունեցվածքը: Ապա երեք օր հետո Իշկետից ելաւ գնաց Կեմանցի դաշտավայրը:

Երբ լուր հասաւ Ուրդուար, թե Դաւիթն անցել է Չավնդուր, ելան պատրաստվեցին Ղազի որդի Սափի-ղուլին ու Շահիսլամի որդին և բազմաթիւ զորքով, մօտ տասներկու հազար, եկան հասան Կենավուղի կողմերը և Ալանկեղի սարն անցնելով Կենավուղի բոլոր գյուղերն այրեցին: Այս ամենի մասին գուշօր հասաւ Դաւթին: Նա անմիջապես վերցնելով մօտ չորս հազար հոգի, գալիս բանակում է Կալերում: Առավոտյան ավազակ թուրքերի վրա է հարձակվում և նրանց դտնում է բանակած Լիջկինում՝ Ղօզղօզ գետի մյուս ափին: Իսկ նրանք երբ այնտեղից տեսան Դաւթի զորքերը, հասան

ոչ տային թոյլ անցանել Դաւթի զգետն, ապա սոքա աստի եւ նոքա անտի մարտ եղեալ կռուէին յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ. եւ իբրեւ եհաս գիշերն, խոյս ետ Դաւիթ եւ շուեաց գնաց անտի ի Հալի ձոր:

Արդ՝ ի վաղիւ անգր զօրքն Թուրքաց իբրեւ գիտացին թէ Դաւիթ մեկնեցաւ գնաց ի նոցանէ, եւ ոչ ուստեք էր նոցա այնուհետեւ երկիւղ, անցին գնացին ի կողմանս Գուրհամայ եւ սկսան կոտորել եւ ասպատակ հարկանել զգիւղորդսն մինչեւ ի գալ նոցա եւ պաշարել զՄեղրի: Արդ՝ իբրեւ զայն լսէին որք շուրջ էին բնակիչքն Թուրքաց, զայն ժողովէին եւ յաւելանային ի նոսա՝ ի կողմանցն Թավրիզու եւ Սեաւ լեռինն, եւ լինէին ութուտասան հազար. ապա մատուցեալ պաշարէին զամուր աւանն Մեղրի:

Իսկ բնակիչքն Մեղրեայ ժողովեցան յերիս թաղս ամենայն արք պատերազմողք առ ի մարտնչիլ ընդ նոսա: Եւ յաւուրն հինգերորդի, յետ պաշարման նոցա, ամենայն բազմութիւն զօրացն ալլազգեաց գրոհ տուեալ՝ մտին կալան զփոքրիկ թաղն: Եւ որք ի ներքս էին զօրականքն Հայոց՝ վաղվաղակի մատուցեալ ի բաց առին զկամուրձս գետոյն, եւ կալան զանցս նոցա գինու եւ թուփանկօք, զի մի՛ կարասցեն նոքա ալլ յառաջ խաղալ, եւ մնացին զօրք թշնամեացն ի փոքրիկ թաղն: Եւ յայսմ վայրի հրեշտակս արձակեցին Մեղրացիքն ի դաւառն Գուրհամ՝ ի Կալեր, եւ ասեն. Ահա՛ զօրքն Թուրքաց հասին կալան զփոքրիկ թաղն մեր. եւ արդ՝ մեղ եթէ օգնութիւն ոչ հասանիցիք մինչեւ ցաւուրս երկուս, բազմութեան նոցա մեք զղէմ ունիլ ոչ կարեմք: Եւ իբրեւ եհաս առ նոսա հրեշտակն, ել վաղվաղակի գիշերայն Ստեփաննոս Վրթանեսեան, որ ի տանէն Շահումեան (որ եւ էր նա ինքն փոխանորդ եւ տեղակալ Պապայ զօրապետին) եւ գնաց ի Չավնդուր զաւան՝ առ Պայինտուր սպարապետն, եւ ծանոցց նմա զամենայն անձկութիւնս Մեղրացւոցն եւ զվիշտ վտանգի նոցա: Արդ՝ նա իբրեւ զայն լսէր, զարքս արձակէր ի Չավնդուր առ զօրականս՝ վաղվաղակի գալ ժողովիլ առ նա. եւ եկին հասին առ նա, եւ խմբեցան անդ երթալ հազար այր քաջ սպառազէն՝ ի Չավնդուր եւ ի Գուրհամայ. եւ ել նոքոք Պայինտուր զօրապետն եւ գնաց բանակեցաւ զայն գիշեր ի Մազրան աւանն, եւ Ստեփանն ընդ նմա: Եւ մերձ յառաւոտուն պահու ելին կազմեցան եւ անցին գնացին ի

բռնեցին գետի ափը եւ թույլ չէին տալիս Դավթին գետն անցնել: Ապա սրանք այստեղից եւ նրանք այնտեղից մարտի բռնվելով, առավոտից մինչև երեկո կռվեցին: Եվ երբ գիշերն իջավ, Դավիթը խույս տալով, գնաց հասավ Հալիձոր:

Հաջորդ օրը, երբ թուրքական զորքերը տեղեկացան, որ Դավթը գնացել հեռացել է իրենցից, և այլևս իրենց վտանգ չի սպառնում ոչ մի կողմից, գնացին Գուրհամի կողմերը և ըսկըսեցին կոտորել ու ասպատակել գյուղերը, մինչև եկան ու պաշարեցին Մեղրին: Այդ լսելով, շրջակա թուրք բնակիչները եկան հավաքվեցին և միացան նրանց՝ Թավրիզի ու Սև լեռան կողմերից, դարձան տասնութ հազար սպառազեն, մոտենալով պաշարեցին Մեղրի ամուր ավանը:

Իսկ Մեղրիի բնակիչները, պատերազմող բոլոր տղամարդիկ, համախմբվեցին երեք թաղերում՝ նրանց դեմ մարտնչելու համար: Եվ պաշարման հինգերորդ օրը ալլազգիների ամբողջ բազմությունը գրոհով զավթեց Փոքրիկ թաղը: Եվ հայոց զորականները, որ ներսում էին, շտապ հասան, բրունեցին գետի կամուրջներն ու անցքերը՝ զենքով և հրացանով, որպեսզի թշնամիները չկարողանան ավելի առաջ շարժվել, և թշնամու զորքերը մնացին Փոքրիկ թաղում: Այդ ժամանակ մեղրեցիները սուրհանդակ ուղարկեցին Գուրհամի գավառը՝ Կալեր, ասելով. «Ահա թուրքի զորքերը հասան, գրավեցին մեր Փոքրիկ թաղը: Եվ եթե հիմա մեզ օգնության չհասնեք երկու օրում, մենք նրանց բազմությունը դիմադրել չենք կարող»: Եվ երբ սուրհանդակը հասավ նրանց, անմիջապես գիշերով ելավ Ստեփանոս Վրդանեսյանը, որ Շահումյան տնից է, և որ փոխանորդն է ու տեղակալը Պապ զօրապետի, գնաց Չավնդուր գավառը՝ Պայինտուր սպարապետի մոտ, նրան տեղեկացրեց մեղրեցիների նեղ վիճակը, նրանց ծանր տագնապները: Այդ լսելով՝ նա մարդիկ ուղարկեց Չավնդուր՝ զօրականների մոտ, որպեսզի արագ հավաքվեն իր մոտ: Եվ եկան այնտեղ համախմբվեցին երկու հազար քաջ սպառազեն այրեր Չավնդուրից, Գուրհամից, և Պայինտուր զօրապետը նրանց հետ ելավ գնաց այն գիշեր բանակեց Մազրան ավանում, և Ստեփանոսը՝ նրա հետ: Լուսադեմին պատրաստ-

նայն գործիս պատերազմին, եւ զամենայն զառ եւ զաւար
նոցա. եւ եղև ուրախութիւն մեծ ամենայն բնակչացն Ղափա-
նու: | Եւ ի նմին պատերազմի անկան ի սոցանէ Մուրում հա-
լանթարն Ղէվազեցի, եւ որդի հօրեղբօր նորին եւ այլք բա-
զումք: Իսկ զՀաճի Շափին՝ զոր ըմբռնեցին, Պայինտուր զօ-
րապետն կամեցաւ տանիլ զնա առ Դաւիթ Պէկն, բայց իշ-
խանքն Մեղրեայ աղաչեցին զնա՝ թողուլ զՀաճին անդ առ
նոսա, եւ նա շնորհեաց նոցա: Եւ եղին զնա ի կալանս ի տան
տեառն Ներսէսի, եւ զօրականքն ամենեքեան գնային իւրա-
քանչիւրքն ի տունս իւրեանց: | Այլ եւ գիւղականքն Գուրհա-
մայ, որք վասն ահի հինիցն անցեալք էին յերկիրն Չավնդուր,
որպէս ի վեր ասացաք, դարձան գնացին եւ բնակեցան իւրա-
քանչիւրն ի տեղիս իւրեանց:

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամ ի վերայ անցանէր, եղբայրն
խանին Երեւանայ զբազում զօրս կուտէր, եւ երթայր յօգնու-
թիւն հղբօրն իւրոյ, զի էր պաշարեցեալ նա ի յամուրն Երե-
ւան քաղաքի, ի զօրացն Օսմանցոց: Արդ՝ սա իբրեւ բազում
զօրօք գայր, ի յՈւրդովար քաղաք հասանէր, ամենայն մահ-
մետականք քաղաքին ընդ առաջ լինէին նմա, եւ բողոք բառ-
նային զՀայոցն Մեղրեայ, եւ ասէին, Դատ արա ընդ Մեղրա-
ցիսն, զի նորա կոտորեցին կորուսին զամենայն արս քաղա-
քիս: Եւ նա առաքեաց զոմանս ի ծառայիցն ի Մեղրի, երթալ
կոչել առ ինքն զոմանս գլխաւոր իշխանացն՝ առ ի գիտել
զպատճառ այնպիսոյ աղմկին:

Իսկ իշխանքն Մեղրեայ իբրեւ զայն լսէին, տագէապէին
վարանէին ի միտս իւրեանց, ի միասին ժողովէին, խորհուրդ
խորհէին, եւ ասէին. Զի՞նչ արասցուք, զի եթէ երթամք առ
նա՝ վիշտ վտանգի է մեզ, եւ եթէ ոչ ելցուք՝ մեծ վտանգ է
մեզ եւ ժողովրդեանս: Վերջապէս հաւանեցան ոմանք ի նո-
ցանէ՝ վասն օգտի հասարակութեան՝ զվտանգ մահուն յանձն
առնուլ, երթալ ընդ սպասաւորսն իրանին: Եւ իբրեւ ելին գնա-
ցին ընդ նոսա, եւ հասին ի յՈւրդովար քաղաք, քաղաքացիքն
առհասարակ դիմեցին ի վերայ նոցա՝ սպանանել զնոսա.
բայց ծառայք իրանին ոչ ետուն նոցա թոյլ, մինչև ածին կա-
ցուցին զնոսա առաջի իրանին, եւ քաղաքացիքն զհետ երթա-
լին նոցա. եւ իբրեւ յանդիման եղեն իրանին, սկսան վերատին
քաղաքացիքն զաղաղակ բառնալ եւ ասել. Դատ արա ընդ մեզ
եւ ընդ Մեղրացիսդ, զի կորուսին սպառեցին զմեզ: Եւ ի հար-

ըր, նրանց ամբողջ ավարն ու կողոպտուր, և մեծ ուրախու-
թյուն եղավ Ղափանի բոլոր բնակիչներին: Այդ պատերազ-
մում սրանցից ընկան լեազցի Մուրում խալանթարը, նրա
հորեղբոր որդին և շատ ուրիշներ: Իսկ հաճի-Շափին, որ
բռնեցին, Պայինտուր զորապետն ուզեց տանել Դավիթ-Բեկի
մոտ, բայց Մեղրիի իշխաններն աղաչեցին նրան, որ հաճիին
թողնի այնտեղ՝ իրենց մոտ, և նա զիջեց նրանց: Նրան կա-
լանավորեցին տեր Ներսեսի տանը, իսկ զորականները գնա-
ցին իրենց տները: Իսկ Գուրհամի գլուղացիները, որ ավա-
զակների ահից անցել էին Չավնդուրի երկիրը, ինչպես վե-
րևում ասացինք, դարձան գնացին ու բնակվեցին յուրաքան-
չյուրն իր տեղում:

Մոտ մեկ տարի անց Երևանի խանի եղբայրը բազում
զորք հավաքելով զնաց իր եղբորն օգնության, որովհետև նա
պաշարված էր օսմանցիների զորքերի կողմից՝ Երևան քա-
ղաքի ամրոցում: Եվ երբ սա մեծաթիվ զորքով եկավ հասավ
Ուրդուար քաղաքը, տեղի բոլոր մահմեդականները նրան ընդ-
առաջ ելան և բողոքելով Մեղրիի հայերից, ասացին. «Դա-
տա՞ւա՞ն տես մեղրեցիներին, որովհետև նրանք կոտորեցին,
ոչնչացրին քաղաքիս բոլոր տղամարդկանց»: Եվ նա ծառա-
ներից մի քանիսին ուղարկեց Մեղրի, իր մոտ կանչելու զը-
լավոր իշխաններից ոմանց, իմանալու համար այդպիսի աղ-
մուկի պատճառը:

Իսկ Մեղրիի իշխանները լսելով այդ՝ անհանգստացան,
երկմտեցին, հավաքվեցին միատեղ, խորհրդակցեցին և ա-
սում էին. «Ի՞նչ անենք. քանի որ եթե զնանք նրա մոտ՝ մեծ
վտանգ է մեզ, չզնանք՝ նույնպես մեծ դժբախտություն է մեզ
և ամբողջ ժողովրդին»: Վերջապես, նրանցից ոմանք որոշե-
ցին հասարակության շահի համար մահվան վտանգը հանձն
առնել ու գնալ խանի սպասավորների հետ: Եվ երբ ելան
գնացին նրանց հետ և հասան Ուրդուար քաղաքը, բոլոր քա-
ղաքացիները հարձակվեցին, որ սպանեն նրանց: Բայց խա-
նի ծառաները նրանց թույլ չտվին, մինչև տարան հասցրին
իրենց խանի մոտ, և քաղաքացիները գնացին նրանց հետ:
Երբ խանին ներկայացան, քաղաքացիները նորից սկսեցին
աղաղակել և ասել. «Դա՛տ արա մեր և այդ մեղրեցիների մի-
ջև, որովհետև կործանեցին, սպառեցին մեզ»: Եվ խանի հար-

ցանկն իսանին զՄեղրացիսն, պատասխանի առնէին նմա՝ թէ մեք ոչ ումեք դոցա մեղաք, եւ զոչ ոք ի դոցանէ ի զուր տարապարտուց սպանաք. այլ դոքա զբազում զօրս կուտեցին, եւ ելին ի վերայ մեր, զբազում գիւղորէս մեր կոտորեցին կործանեցին եւ ի գերի վարեցին, ապա ի զուր տարապարտուց ձկին պաշարեցին զմեզ, եւ կամեցան բնաջինջ առնել զմեզ. եւ մեք առ ի պաշտպանել զմեզ՝ ընդդէմ ելաք դոցա, եւ ի բաց վանեցաք:

Յայնժամ ասէ իսանն ցուրդովարեցիսն. Ո՞վ հրամայեաց ձեզ ելանել ի վերայ նոցա՝ առ ի կողոպտել եւ կորուսանել զնոսա: Եւ նոքա ամիրքերան եղեն | եւ ոչ կարացին տալ պատասխանի առ այն: Ապա ասէ ցնոսա իսանն. Ո՞վ եղեւ ձեզ առիթ եւ առաջնորդ ելանելոյ ի վերայ նոցա: Եւ նոքա ասին. Սափի Ղուլի Լեւադեցի, որդի Մանիշարի եւ որդին Ղազու Ուրդովարեցի, եւ որդի Շահիսլամին: Եւ կալեալ իսանին զՍափի Ղուլին՝ խրատեաց զնա խստագոյն գանիւք, եւ էառ ի նմանէ զտուգանս: Եւ զՄեղրացիսն արծակեաց խաղաղութեամբ ի տեղիս իւրեանց, եւ ինքն չուեաց անտի:

Ապա այնուհետեւ սկսան Ուրդովարեցիքն առնել զհաշտութիւն ընդ Մեղրացիսն, եւ խնդրեցին արծակել նոցա զՀաճի Շափին. եւ սոքա եւս խնդրեցին ի նոցանէ արծակել զգերիսն՝ զօրս գերեցին ի գիւղորէիցն, եւ յանձն առին արծակել զնոսա. յայնժամ Մեղրացիքն գրեցին առ զօրագլուխս Ագուլեցուց, որպէս զի ընկալցին ի յՈւրդովարեցուց զօթանասուն անձինս Հալոց՝ գերեալս ի նոցանէ, եւ ազդ արասցեն ինքեանց՝ թէ ընկալան զնոսա, որպէս զի եւ ինքեանք արծակեացեն զՀաճի Շափին: Եւ արարին այնպէս. եւ սոքա արծակեցին զՇափին, եւ այնուհետեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ նոցա:

Արդ՝ այս ամենայն իբրեւ այսպէս անցանէր, ապա Դաւիթ Պէկին զգօրականսն իւր ի լեառն Ղազանկուլու՝ ի վերայ Թուրքմանացն առաքէր. | որոց հասեալ անդ՝ գիշերայն անկան ի վերայ բնակչաց լեւրին, եւ հարին կոտորեցին զնոսա, եւ առին զամենայն ստացուածս նոցա եւ դարձան. վեց հազար երեք հարիւր ոչխար, եւ շորս հազար հարիւր երեսուն զայլ անասունս նոցա: Եւ մինչ դեռ զհետ մտանէին սոքա փախստէիցն՝ պատահեցաւ Մխիթար սպարապետն միայնակ առաջի թշնամեացն, առ որ քարածիգ լեալ՝ կալան. եւ նա

ցումին մեղրեցիները պատասխան տվին. «Մենք դրանց ոչ մեկի դեմ մեղավոր չենք և դրանցից ոչ մեկին իդուր չենք սպանել, այլ դրանք բազում զորք հավաքեցին և հարձակվեցին մեզ վրա, մեր բազմաթիվ գյուղերը կործանեցին ու կոտորեցին, գերի տարան, ապա իդուր, առանց պատճառի, եկան և մեզ պաշարեցին, ուղեցին բնաջնջել մեզ: Եվ մենք մեզ պաշտպանելու համար ելանք դրանց դեմ և հեռու վանեցինք»:

Այնժամ խանն ասում է ուրդուարցիներին. «Ո՞վ հրամայեց ձեզ հարձակվել նրանց վրա՝ կողոպտելու և կոտորելու համար»: Եվ նրանք պապանձվեցին ու չկարեցան պատասխանել: Ապա խանը նրանց ասում է. «Ո՞վ եղավ ձեզ առիթ ու առաջնորդ՝ նրանց վրա հարձակվելու»: Եվ նրանք ասում են՝ «Լեւազցի Սափի-ղուլին, Մանիշարի որդին և ուրդուարցի Ղազի որդին և Շահիսլամի որդին»: Եվ խանը, բռնելով Սափի-ղուլիին, խստագույն զանահարույթյամբ խրատեց և տուգանք վերցրեց նրանից: Իսկ մեղրեցիներին խաղաղությամբ թողեց իրենց տեղերը, և ինքը հեռացավ այնտեղից:

Այնուհետեւ ուրդուարցիք հաշտություն կնքեցին մեղրեցիների հետ և խնդրեցին արծակել հաճի-Շափին: Սրանք ևս խնդրեցին արծակել գերիներին, որոնց վարել էին գյուղերից, և հանձն առան արծակել նրանց: Այն ժամանակ մեղրեցիները գրեցին ագուլեցոց զորագլուխներին, որպեսզի ուրդուարցիներից ստանան հալոց յոթանասուն հոգին, որ գերվել էին նրանցից, և իրենց հալտնեն, որ ստացել են, որպեսզի իրենք ևս արծակեն հաճի-Շափին: Եվ այդպես արեցին և սրանք արծակեցին Շափին, և այնուհետեւ խաղաղություն եղավ նրանց միջև:

Այս ամենները քաջապես եղավ Դավիթ-բեկն իր զորականներին ուղարկեց Ղազանկուլ լեռը՝ Թուրքմանների դեմ: Նրանք այնտեղ հասան, գիշերով հարձակվեցին լեռնաբնակների վրա, խփեցին, կոտորեցին նրանց և խլեցին նրանց ամբողջ ստացվածքը՝ վեց հազար երեք հարյուր ոչխար, շորս հազար հարյուր երեսուն այլ կենդանիներ և վերադարձան: Ու մինչդեռ հետապնդում էին սրանք փախչողներին, Մխիթար սպարապետը միայնակ հանդիպեց թշնամիներին, և նրան քարկոծեց իրենցից: Իսկ նա ազատվեց և ասում է. «Հասե՛ք

աղաղակեաց եւ ասէ. Հասիք ինձ, զի մատնեցայ ի ձեռս Թուրքաց. եւ առժամայն աճապարեալ տէր Աւետիսն՝ թափեաց զնա ի ձեռաց նոցա: Եւ առեալ զամենայն զառ եւ զաւարն՝ դարձան Հալի ձոր առ Դաւիթ. որոյ տեսեալ զայն ամենայն՝ ուրախ լինէր: Եւ յետ տասն աւուր դարձեալ առաքէր զնոսա ի լեառն Կասպելո՛ւ ի վերայ Թուրքմանաց. եւ զընացին հասին անդ, եւ հարին զնոսա, եւ առին զինչս՝ նոցա, եւ զանասունս ինն հարիւր, եւ դարձան:

Դարձեալ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ՝ ցեղ ինչ Թուրքացն Պարկուշատայ գային ի լեռնակողմանս Ղափանու վրանօք բնակէին վասն խստութեան տօթոյ երկրի իւրեանց, որպէս եւ յայլ ամենայն ժամանակս ամարայնոյ առնէին: Արդ՝ իբրեւս գայն լսէր Դաւիթ Պէկն, վաղվաղակի զՄխիթար սպարապետն իւր հազար ութ հարիւր վառելովք ի վերայ նոցա առաքէր. եւ նա երթալոյ յուրէր եւ հետամուտ լեալ գտանէր զընոսա ի վերին կողմանս Կարմիր Վանք կոչեցեալ աւանին, եւ ի վերայ հասանէր նոցա յառաւօտու պահուն, հարկանէր եւ առեալ զամենայն ինչս նոցա եւ զանասունս՝ դարձաւ: Բայց Խանն Պարկուշատայ բազում զօրօք աճապարէր ընդ առաջ ելանել ի կողմանս Խոտանանու. իբրեւ զայն տեսին զօրականքն Հայոց, սաստկացուցին ի վերայ նոցա պատերազմն՝ մինչեւ յետս նահանջեցին զնոսա անտի, եւ սկսան հարկանել զվիրաւորս ի նոցանէ: Այլ Մխիթար սպարապետն, վասն զի էր խռովեալ ընդ տեառն իւրոյ Դաւթի, ուստի իբրեւ սկսան սոքա հարկանել զթշնամիսն եւ վանել, հրամայեալ Մխիթարն զօրավարացն յետս կալ ի պատերազմէն, եւ արարին այնպէս. բայց որք յառաջագոյն զօրքն էին, իբրեւ տեսին թէ զկիւն եղեալքն դարձան յետս, համարեցան թե ի փախուստ դարձան ի պատերազմէն, եւ սկսան իւրաքանչիւրքն խոյս տալ ելանել ի պատերազմէ: Իսկ զօրք թշնամեացն իբրեւ զայն շփոթ տեսանէին, ընդդէմ դառնային սոցա, ի վերայ յարձակին, հասանէին հարկանէին ի սոցանէ երեք կամ շորեքհարիւր այր, եւ զոմանս ի նոցանէ կենդանի կալեալ մեծաւ տանջանօք ի Պարկուշատ ածէին. ընդ որս էր եւ Ստեփանոս Շահումանեան (sic): Եւ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ, ի սրբամտութիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Մխիթարայ, եւ հրաման տալոյ զկառաւոր հարկանելոյ. բայց միշտորդ լեալ մեծամեծաբն հազիւ դարձուցին զվէրս մահու օտար, եւ սուր

ինձ, որովհետեւ մատնվել եմ թուրքերի ձեռքը»: Եվ փութալով, տեր Ավետիսն անմիջապէս աղատեց նրան թշնամիների ձեռքից և վերցնելով ամբողջ առն ու ավարը, դարձան Հալիձոր, Դավթի մօտ, որը տեսնելով այդ ամենը, ուրախացավ: Եվ տասն օր անց նրանց նորից ուղարկեց Կասպել սարը՝ թուրքմանների վրա: Եվ գնացին հասան այնտեղ և խփեցին նրանց, առան նրանց գույքը և ինն հարյուր անասուն ու վերադարձան:

Դարձյալ այդ օրերին Պարկուշատի թուրքերի մի ցեղ գալիս, վրաններով բնակվում է Ղափանի լեռնակողմերում, ինչպես անում էին միշտ ուրիշ ժամանակներ՝ ամռանը, իրենց բնակավայրի տոթի խստության պատճառով: Երբ Դավթ-Բեկն այդ լսեց, անմիջապէս իր սպարապետ Մխիթարին հազար ութ հարյուր զինյալներով նրանց վրա ուղարկեց, և նա գնալով փնտրեց ու գտավ նրանց Կարմիր վանք կոչված ավանի վերին կողմերում և հարձակվեց նրանց վրա առավոտյան, խփեց և առնելով նրանց ամբողջ ինչքը և անասունը՝ վերադարձավ: Բայց Պարկուշատի խանը բազում զորքով շտապ ընդառաջ է գալիս Խոտանանի կողմերում: Հայոց զորականները, երբ այդ տեսան, սաստկացրին նրանց դեմ կռիվը, մինչև ստիպեցին նրանց նահանջել, և սկսեցին նրանց վիրավորներին խփել:

Բայց քանի որ Մխիթար սպարապետը նեղացած էր իր տեր Դավթից, ուստի, երբ սրանք սկսեցին կոտորել թշնամիներին և վտարել, Մխիթարը հրամայեց զորավարներին հետ գալ պատերազմից, և այդպէս արեցին: Սակայն առաջամարտիկները, տեսնելով, որ ետևում եղած զորքը հետ դարձավ, մտածեցին, թե նրանք փախչում են պատերազմից, և սկսեցին բոլորը խույս տալ մարտից: Այդ իրարանցումը տեսնելով թշնամիների զորքը դարձավ սրանց դեմ. հարձակվեցին, հասան սպանեցին սրանցից երեք կամ չորս հարյուր մարդ, իսկ նրանցից ոմանց կենդանի բռնելով՝ մեծ տանջանք [սլաւաճառելով] Պարկուշատ հասցրին, որոնց մեջ էր և Ստեփանոս Շահումյանը: Երբ Դավթին այս լսեց, սաստիկ բարկացավ Մխիթարի վրա և հրամայեց գլուխը կտրել: Բայց մեծամեծները միջնորդեցին և դժվարությամբ փոխեցին մահ-

էառ Դաւիթ ի վերայ քաջին Ստեփաննոսի, եւ այնքան զօրացըն ի զուր տարապարտուց կորուսելոյ:

Իսկ Ստեփաննոս իբրեւ ածեալ եղեւ ի Պարկուշատ, գտաւ անդ ի տան խանին բարեսէր ոմն Թուրք, որ զթացեալ ի նա՝ փախոյց. եւ իբրեւ ազդ եղեւ Դաւթի զերծումն նորա՝ մխիթարեցաւ ի սգոյն:

Ըր ընդ կոտորեալսն նաեւ Պալի զօրավարն՝ որդին մելիք Փարսադանի, որոյ զգլուխն հատեալ, ընկեցեալ էին ի բացի զնա մերձ ի խոտանան, բայց ոչ զբոլոր պարանոցն, այլ մինչեւ ցկէս ուլանն. ուստի յետ սակաւուց, իբրեւ ուշն ի վերայ զայր՝ կալեալ զգլուխն ի վերայ իւր, երթայր մտանէր ի մացառս վայրեացն մինչ ցմութ գիշերոյն, եւ ի գիշերի յուղի անկեալ գայր, եւ յետ երից աւուրց ի Հալի ձոր հասանէր: Եւ եղեւ սքանչացումն յոյժ ամենայն տեսողաց՝ զի ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչեւ ցայսօր, եւ է մելիք ի Հալի ձոր:

վան վճիռը: Եվ սուգ արեց Դավիթը քաջ Ստեփաննոսի և ի զուր կորսված այնքան զորքի համար:

Իսկ Ստեփաննոսը, երբ տարվեց Պարկուշատ, այնտեղ խանի տանը հանդիպեց մի բարեսեր թուրքի, որ զթալով նրան՝ փախցրեց: Եվ երբ Դավիթը տեղեկացավ նրա ազատվելու մասին, մխիթարվեց սգից:

Սպանվածների մեջ էր նաև Պալի զօրավարը՝ մելիք Փարսադանի որդին, որի պարանոցը կիսով չափ կտրել, [իրեն] գցել էին մի բաց տեղ, խոտանանի մոտ: Բայց [կտրել էին] ոչ թե ամբողջ պարանոցը, այլ ողի կեսը միայն: Ուստի քիչ անց ուշքի գալով, ձեռքով գլուխն իր վրա բռնած՝ զնաց մըտավ վայրի մացառների մեջ, մինչև օրվա մթնելը և գիշերը ճանապարհ ընկնելով եկավ ու երեք օր հետո հասավ Հալի-ձոր: Եվ բոլոր տեսողները շատ զարմացան, որ չէր մահացել, և կենդանի է մինչև օրս և մելիք է Հալիձորում:

Թէ ԶԻԱՐԴ ՕՍՄԱՆՅԻՆ ԵԿՆ ԵՒ ԵՄՈՒՏ Ի ՂԱՓԱՆ, ԵՒ Թէ
ԶՈՐՔԱՆ ՄԱՐՏՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՅ ԵՏՈՒՆ ԸՆԴ ՆՈՍԱ
ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՔԱԶ ԶՕՐԱԿԱՆՔ ՆՈՐԱ. ԵՒ Թէ ԶՈՐՔԱՆ
ՄԵԾԱՄԵԾ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՐԻՆ Ի ՆՈՍԱ:

Յամի Տեառն 1724ին, եւ ի թուին՝ Հայոց ՌՃՀԳին, Սուլ-
տան Ահմէտն Օսմանցուց, որ բռնակալեալ ունէր ի պարսկա-
կան ծոցոյն ուկրիանու մինչեւ ցեղիպտոս եւ ցլիբիայ, եւ ան-
տի մինչեւ ցլիբիկէ, եւ մինչեւ ցբոբո ծովն Պոնտոսի, եւ
զմեծ մասն Հայոց, եւ զայլ բազում ազգս եւ զթագաւորու-
թիւնս եւ զիշխանութիւնս եւ զաշխարհս նոցա, իբրեւ լսէր
զվտարումն Պարսից արքային ի հայրենի աթոռոյն, խորհե-
ցաւ զիարդ եւ իցէ պատճառանօք յինքն գրաւել զտէրութիւնն
զայն: Ուստի հրաման տայր իշխանի զօրուն ելանել, զօրա-
ժողով լինիլ յամենայն աշխարհաց, եւ երթալ հասանիլ ի վե-
րայ Պարսից, եւ ունիլ զքաղաքս նոցա. եւ ել նա ըստ հրա-
մանի արքային՝ անթիւ անհամար զօրօք ի կողմանս մեծին
Հայոց, որ ի վիճակին Պարսից, եւ ուր ուրեք հասանէին՝ ի
սուր սուսերի սատակէին զամենայն դիմակացս իւրեանց, եւ
զօրքն ամենայն դառնային բազում | աւարաւ ամ յամէ, մինչ
յղփացան փարթամացան եւ լցին զամենայն քաղաքս եւ
զգիւղս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց եւ գերեաց՝ ի Հայոց
եւ ի Պարսից. բայց ո՞ր կարէ պատմել զաղէտս մարդ եւ տղա-
յոց ի ձեռաց անօրէն գերչացն, եւ զնոցին հարց եւ եղբարց
անողորմ կոտորած:

Արդ՝ սոքա իբրեւ այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնոսիկ,
եւ զմայրաքաղաքն Երեւանու յետ բազում ժամանակաց պա-
շարմանն առին, եւ զամենայն բնակիչս ի սուր սուսերի մա-
շեցին: Ապա յամի Տեառն 1726ին, եւ ի թուին Հայոց հազար
հարիւր եօթանասուն եւ հինգերորդին, անթիւ անհամար զօ-

ԹԵ ԻՆԶՊԵՍ ՕՍՄԱՆՅԻՔ ԵԿԱՆ ԵՎ ՄՏԱՆ ՂԱՓԱՆ, ԻՆԶՔԱՆ
ՄԱՐՏԵՐ ՄՂԵՑԻՆ ՆՐԱՆՅ ԴԵՄ ԴԱՎԻԹՆ ՈՒ ԻՐ ՔԱԶ
ԶՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ, ԵՎ ԹԵ ՈՐՔԱՆ ՄԵԾԱՄԵԾ
ՀԱՂԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏԱՐԱՆ ՆՐԱՆՅ ԴԵՄ

Տիրոջ 1724 և հայոց 1173 թվականին օսմանցիների սուլ-
տան Ահմետը, որ բռնությամբ տիրում էր Պարսից ծոցից
մինչև Եգիպտոս և Լիբիա, և այնտեղից մինչև Լյուբիկե ու
մինչև Պոնտոսի մաբողջ ծովը և Հայաստանի մեծ մասը և
այլ բազում ազգերի, թագավորութիւններ և իշխանութիւն-
ներ ու նրանց երկրները, երբ լսեց պարսից արքայի վտարվե-
լը հայրենի գահից, մտածեց ինչ հնարով լինի յուրացնել այդ
տերութիւնը: Ուստի հրամայեց զորապետին ելնել, զորա-
ժողով անել բոլոր աշխարհներից և գնալ հարձակվել Պարս-
կաստանի վրա, զավթել նրանց քաղաքները: Արքայի հրա-
մանով նա անթիվ ու անհամար զորքով հասավ Մեծ Հայաս-
տանի [այն] կողմերը, որ Պարսկաստանի ձեռքին էր: Եվ
որտեղ պատահեին՝ սրով ու սուսերով կոտորում էին իրենց
դիմադրողներին, և բոլոր զորքերը վերադառնում էին հա-
րուստ ավարով՝ տարեցտարի, մինչև հղփացան, հարստա-
ցան և իրենց մաբողջ քաղաքներն ու գյուղերը լցրին ավար-
ներով ու բազմաթիվ գերիներով՝ հայերից ու պարսիկնե-
րից: Բայց ո՞վ կարող է պատմել մայրերի ու զավակների՝
անօրեն զավթիչներից կրած աղետները և նրանց հայրերի ու
եղբայրների անողորմ կոտորածը:

Սրանք որ այսպես զորացան այն կողմերում և Երեւանի
մայրաքաղաքը երկարատեւ պաշարումից հետո գրավեցին,
մաբողջ բնակչութիւնը սրի մատնեցին: Ապա Տիրոջ 1726 և
հայոց 1175 թվականին անթիվ-անհամար զորքով Սյունյաց

րօք միանցան յաշխարհն Սիւնեաց, եւ հասին պատեցին ի շո-
րից կողմանց զերկիրն Դաւթի, զեօթնաբերդ գաւառն Դափա-
նու: Յայնժամ ամենայն բնակիչք գաւառին առհասարակ խոռ-
վեցան սասանեցան, թողին լքին զԴաւիթ, եւ գնացին մօտին
ընդ լծովն Օսմանցուց: Եւ մնաց Դաւիթ միայն եօթնեւտասն
սպառազէն արամք ի յանապատն Հալի ձորոյ, ուր կանգ-
նեալ էր զանառիկ բերդն. ընդ նմա էին նաեւ երեք եպիս-
կոպոստունք եւ երեքտասան քահանայք, զհետ գնացին նաեւ
Տէր Աւետիսն եւ Մելիք Փարսադան՝ սակաւ ումամբ, զի զօր-
քըն ամենեքեան թօթափեցան ի նոցանէ: Բայց Դաւիթ յայսմ
ամենայնի ոչ լքաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհրդոցն, ոչ զանգիտեաց
ի բազմութենէ բարբարոսացն, ոչ դադարեցաւ ի քաջադէր-
ծութեանցն եւ ոչ յուսահատեցաւ յողորմութենէ Աստուծոյ: Այլ
արիարար զբերդն ամրացուցանէր, զհամբարս բերդին առ-
նէր, զզօրականս առ ինքն ժողովէր եւ բազմացուցանէր, եւ
զամենակալն զԱստուած յօգնութիւն ինքեան կոչէր:

Արդ՝ յամսեանն իններորդի յետ գալստեան Օսմանցուց ի
Դափան, որ այն հինգերորդ ամ էր գալստեանն Դաւթի, ե-
կին հասին ի Դափան ի Սուլտան Ահմէտէն՝ Պէքիր փաշայն,
եւ Արապ Ալի փաշայն՝ բազում զօրօք, ընդ ինքեանս առեալք
նաեւ զՓաթալի Խանն Պարկուշատու. յետ այսորիկ հրաման
տային ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին ամենայն զօրաւորաց
Հայոց եւ Թուրքաց զալ ժողովիլ անդր. եւ եկին հասին առ
նոսա յամենայն կողմանց զօրքն Թուրքաց՝ ընդ ինքեանս
առեալք նաեւ զզօրսն Հայոց ի Գողթան գաւառէն, ի յԱգուլիս
քաղաքէն, ի յՈւրդուարայ, ի Փիսիանայ, ի Պարկուշատայ, ի
Դափանու, ի Մեղրեայ, ի Չանդուրու, նաեւ զԹուրքսն Դարա-
շօղու, եւ զնոսա որք բնակեալք էին ի Սեաւ լեռինս: Եւ զի
մի՝ այլապէս թւեցի բանս այս, զսակաւս ի բազմաց ասաս-
ցուք, | եղեն իբրու վաթսուն կամ եօթնասուն հազար, եւ
առաւել եւս բազում յոյժ, մինչեւ ընդ բազմութիւն հեծելոց
եւ հետեակաց նոցա զգաշտս եւ զլեռինս: Եւ հանդէս արա-
րեալ ամենայն զօրացն, կարգեցան պատրաստեցան դիմե-
ցին զալ ի վերայ Դաւիթ Պէկին, եւ եկին բանակեցան յայն-
կոյս զետոյն Հալի ձորոյ, ի յերեքտասներորդում աւուր քա-
ռասնորդաց պահօցն: Իսկ որք ընդ Դաւթի էին զօրք, զայն ա-
հագին բազմութիւնն յորժամ տեսանէին՝ զարհուրէին, եւ բա-
զումք ի նոցանէ երթային առ փաշայն եւ անձնատուր լին-

աշխարհը մօտան և հասան, բոլոր կողմերից շրջապատեցին
Դաւթի երկիրը՝ Դափանի յօթնաբերդ գաղառը: Այնժամ գա-
վառի բոլոր բնակիչները խառնվեցին, խուճապի մատնվեցին,
վեցին Դաւթին և գնացին օսմանցիներ լծի տակ մօտան: Եվ
Դաւիթը մնաց միայն տասնյոթ սպառազեն այրերով՝ Հա-
լիձորի մենաստանում, ուր կառուցել էր անառիկ ամրոցը:
Լիձորի մենաստանում, ուր կառուցել էր անառիկ ամրոցը:
նրա հետ էին նաեւ երեք եպիսկոպոս, տասներեք քահանա,
ինչպեսև տեր Ավետիսն ու մելիք Փարսադանը՝ սակավա-
թիվ մարդկանցով, որովհետև ամբողջ զորքը հեռացավ նրան-
ցից: Սակայն Դաւիթն այս պայմաններում չհուսալքվեց, չը-
հրաժարվեց իր ծրագրերից, չվախեցավ բարբարոսների բազ-
մությունից, չդադարեց սիրանքներ գործելուց և Աստծու ո-
ղորմածության հույսը չկորցեց, այլ արիաբար շարունակեց
ամրացնել բերդը, պատրաստել պահեստները, զորականնե-
րին հավաքել շուրջը, ստվարացնել [բանակը] և ամենակալ
Աստծուն իրեն օգնության կանչել:

Օսմանցիների Դափան գալու իններորդ ամսին, որ Դաւ-
թի գալստյան հինգերորդ տարին էր, սուլտան Ահմետի կող-
մից եկան Դափան հասան Պէքիր և Արապ-Ալի փաշաները,
բազմաթիվ զորքով, իրենց հետ առած նաև Պարկուշատի Փա-
թալի խանին: Սրանից հետո նրանք հրաման արձակեցին, որ
երկրի տարբեր կողմերից հավաքվեն հայոց և թուրքերի բո-
լոր զինակիրները: Եվ եկան հասան նրանց մօտ բոլոր կող-
մերից թուրքական զորքերը, իրենց հետ բերելով նաև հայ-
ական զորքեր Գողթան գավառից, Ագուլիս քաղաքից, Ուր-
կական զորքեր Գողթան գավառից, Ագուլիս քաղաքից, Մեղրից,
գուարից, Փիսիանից, Պարկուշատից, Դափանից, Մեղրից,
Չանդուրից, այլև դարաշողուր թուրքերը և նրանք, որ բնա-
կություն էին հաստատել Սև սարում: Եվ որպեսզի այս խոսքը
ուրիշ կերպ չընկալվի, շատերից քիչը կասենք. եղան մոտ
վաթսուն կամ յոթնասուն հազար և առավել ևս շատ, այն-
քան, որ նրանց հեծյալներն ու հետևակները լցրին գաշտներն
քան, որ նրանց հեծյալներն ու հետևակները լցրին գաշտներն
դասու լեռները: Եվ բոլոր զորքերի ստուգատես անելով՝ դաս-
ու դասվեցին ու պատրաստվեցին Դաւթ-Բեկի վրա գրոհելու:
Եվ եկան բանակեցին Հալիձորի գետի մյուս կողմում, քա-
ռասնորդաց պահճի տասներեքերորդ օրը: Իսկ երբ Դաւթի
հետ եղած զորականները տեսան այդ ահագին բազմություն-
հետ եղած զորականները տեսան այդ ահագին բազմություն-
նը՝ զարհուրեցին, նրանցից շատերը գնացին փաշայի մօտ և

էին. բայց որք քաջք եւ արիւք էին՝ խիզախէին, եւ ի մարտ պատերազմի պատրաստէին:

Եւ էջ բանակեցաւ սակաւուք Դաւիթ ի յամրոցէն ի շէնն, որ էր յայսկոյս գետոյն, հանդէպ բանակի նոցա. եւ առաքեաց ընդ առաջ նոցա գունդ մի ի զօրաց հարիւր վաթսնից՝ կալնուլ զանցս գետոյն: Եւ եկին կալան եւ ոչ թոյլ տալին նոցա անցանել զգետն՝ զաւուրս երկուս. բայց յաւուրն երրորդի՝ թուփանքաւորքն Հայոց, որք ընդ զօրս Օսմանցոցն էին, անցին զգետն յայլ ուստեքէ, եւ եկին մտին կալան զմի կողմն շինին. եւ հատին ըզօրսն Դաւթի: Իսկ Դաւիթ եւ զօրականքն իւր՝ երեք հարիւր յիսուն արամբ մտին ամրացան ի յամուրն անապատին: Եւ էանց յայս կոյս ամենայն բանակըն Օսմանցոց, եւ մատուցեալ շուրջ պահ արկին զբերդաւն եւ կանգնեցին զնովաւ պատնէշ, եւ անտի զգնտակս թօփից եւ թուփանկաց ի ներքս հոսէին: Եւ սոքա ի ներքուստ առ արտաքս զնոյն ի նոսին առնէին, եւ զատուրմ վեց մարտ եղեալ ընդ միմեանս կռուէին. եւ ի կողմանցն հակառակաց յաւուրն հարիւր, կամ երկու հարիւր, եւ երբեմն երեք կամ չորս հարիւր անկանէին. եւ ի սոցանէ հազիւ մի ոք կամ երկու՝ վասն ամբռնեան տեղուցն:

Բայց յաւուրն եօթներորդի ընդ այդ ընդ առաւօտն, որք պաշարեալ պահէին զամուրն, կազմեցան, պատրաստեցան, եւ դիմեալ մօտեցան ի պարիսպ անդր, այլ ոչ որպէս յերեկն եւ յեռանդն, զի զահագին մեծամեծ մեքենայս (ըստ կերպի մեծամեծ սանդղոց, թուով քսան եւ վեց) ընդ ինքեանց բարձեալ բերէին, զային մերձենային, եւ ի պարիսպ անդր յեցուցանէին, եւ բազմութիւնն խուժանին յերիս խումբս բաժանէին, եւ յերից կողմանց զորոհ տուեալ, ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն դիմէին: Իսկ պահապանը պարսպացն ի վերուստ անտի հարեալ զնոսա՝ ի մեքենայիցն ի վայր թօթափէին, եւ բազմութիւնն գէշագէշ անկեւոց նոցին, իբր վաղահասունն թզոյ հարեալ ի սաստկութենէ կարկտի՝ զյատակըս մեքենայիցն ծածկէին. եւ զայն ամենայն ոչինչ համարեալ՝ յառաւօտէ մինչեւ ցովթերորդ ժամ աւուրն մեծաւ զոչմամբ եւ տագնապաւ ի վերայ պարսպացն դիմէին:

Անդ էր տեսանել զայն ահեղ տեսիլ կատաղեալ զօրացն աղմուկ աղաղակին. զի իբր զմեքենայսն կանգնեցին, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր գործակիւրդն յամուրն խաղաղէին, ապա

անձնատուր եղան: Բայց ովքեր որ քաջ ու արի էին՝ խիզախում էին եւ պատրաստովում մարտի:

Եւ Դաւիթն իջաւ բերդից ու ամրացաւ գլուղում, որ գետի այս կողմն էր՝ նրանց բանակի հանդեպ, եւ թշնամուն ընդառաջ ուղարկեց մի զորագունդ, հարյուր վաթսուն հոգուց, գետանցները փակելու համար: Եւ եկան փակեցին եւ երկու օր նրանց թույլ չէին տալիս գետն անցնել: Բայց երրորդ օրը հայ հրացանակիրները, որ օսմանցիների զորքերի հետ էին, գետն անցան այլ տեղից եւ եկան մտան, զբավեցին գլուղի մի կողմը եւ մեկուսացրին Դաւթի զորքերը: Դաւիթն ու իր զօրականները՝ երեք հարյուր հիսուն հոգի, մտան եւ ամրացան մենաստանի բերդում: Օսմանցիների ամբողջ բանակը գետըն անցաւ: Մոտենալով բերդի շուրջը պահպանութիւն կարգեցին եւ պատնէշ կանգնեցրին: Այնտեղից թնդանութեան ի ու հրացանների զնդակներ էին ներս թափում: Եւ սրանք ներսից դուրս նույնը նրանց էին անում. վեց օր միմյանց դեմ կովում էին. հակառակորդի կողմից օրական հարյուր կամ երկու հարյուր, երբեմն երեք կամ չորս հարյուր զոհ էր լինում, իսկ սրանցից՝ դիրքի ամբռնության շնորհիւ, հազիւ մեկ կամ երկու հոգի:

Բայց յոթերորդ օրը, լուսադեմին, ամրոցը պաշարողները փութով պատրաստվեցին ու մոտեցան պարսպին, ոչ թե երեկվա ու նախորդ օրվա նման, այլ իրենց ուսերին բարձած ահագին մեծ մեքենաներ՝ հսկայական սանդղաքների նման, թվով քսանվեց, բերում էին, զալիս մոտենում, հենում պարսպին, եւ խուժանի բազմութիւնը երեք խմբի բաժանած՝ երեք կողմից զորհելով, մեքենաների վրայով բարձրանում էին պարիսպները: Իսկ պարիսպների պահապանները վերևից նրանց խփելով ներքեւ էին զլորում մեքենաներից, եւ նրանց դիակների բազմութիւնը կարկտի սաստկութիւնից թափվող վաղահասուն թզի նման ծածկում էր գետինը՝ մեքենաների տակ, եւ այդ բոլորը արհամարհելով, առավոտից մինչև օրվա ութերորդ ժամը մեծաձայն գոչուներով ու իրարանցումով դեպի պարիսպներն էին դիմում:

Պետք էր դիտել կատաղի զորքի աղմուկ-աղաղակի այդ ահալոր տեսարանը, որովհետեւ երբ մեքենաները դրեցին, հարյուրավոր ու հազարավոր դրոշակակիրներն առաջ շարժ-

զօրքն ամենայն զկնի հեղանէին, իբր յորձանս յորդախա-
ղաց գետոց ահագին գոշամբ, եւ կամ իբրու ամեհի ալիս
ծովու յուզեալ ի բռնութենէ հողմոց՝ դարիւ եւ դարիւ դային,
մի զմիով անցանէին, եւ ի մեքենայից անտի ի վերայ պա-
րըսպացն դիմէին եւ առ հասարակ յերկոցունց կողմանցն
ձայն փողոյ, ձայն գօսերաց, գոշուն զօրաց, շառաշիւն հրա-
լից գնդակաց, ձայթմունք հրացանից զականջս խլացուցան-
էին:

Իսկ որք ի ներքս էին, իբրեւ զայն ահեղ տեսիլ ի յամրոցէ
անտի տեսանէին զգնդաց գնդաց այլասեռիցն՝ դրօշու դրօշու
պատրաստութիւն, զնշանացն փողփողել եւ զճառագայթս զի-
նուցն զինուորաց, զզանգակսն հնչեցուցանէին, զնշխարս ձե-
ռաց սրբոյն Մինայի ի բազմոցի դնէին, եւ ամենեքեան ան-
կեալ առաջի սրբոյ տեղանոյն՝ առ Աստուած գոչէին, հպիս-
կոպոսունք, քահանայք, ամենայն ժողովրդականք եւ կուսանք
(զի անդ էր նաեւ մենաստան ինչ կուսանաց, ուր բնակէին
քառասուն կամ յիսուն կուսանք), զի ամենեքեան զմահն ա-
ռաջի աշաց ունէին:

Եւ յութերորդ ժամու աւուրն՝ իբրեւ տեսին զի բառնիր
այնուհետեւ յոյս փրկութեան, Մխիթար սպարապետն եւ Տէր
Աւետիսն խրախոյս բարձին, ի զէն յարձակեցան, ապա զօր-
քն ամենայն առ նոսա ժողովեցան, բացի պահապանաց պա-
րըսպացն, վառեցան պատրաստեցան, զէն զգեցան, ի բար-
կութիւն բորբոքեցան ամենեքեան ի վերայ թշնամեացն:

Զի խոսիլ սկսան ընդ նոսա Մխիթարն եւ Տէր Աւետիսն եւ
ասեն: Քաջացարուք, մի՛ երկնչիք, ելէք զհետ մեր. եթէ հա-
սեալ իցէ վախճան մեր՝ քաջութեամբ մեռուք. զի լաւ իցէ
մեզ արութեամբ արտաքոյ պարսպացն մեռանիլ՝ քան աստ-
էն առաջի աշաց մերոց տեսանել զմահ ընտանեաց եւ բարե-
կամաց մերոց եւ զայլ դժնդակութիւնս: Զբանսն ասացին եւ
ինքեանք յառաջագոյն աճապարեցին ելին արտաքս ընդ
գաղտնի դուռն պարսպին, եւ երեք հարիւր վառեալք զկնի
նոցա:

Ո՛վ սքանչելեացս, ո՛վ մեծի ողորմութեանցն Աստուծոյ,
երեք հարիւր վառեալք ի յութերորդ ժամու աւուրն ձայն հե-
տուն, խրախոյս բարձին, յարձակեցան միանգամայն ի վե-
րայ եօթանասուն հազարաց. զառաջինն յարձակեցան ի վե-

զեցին, ապա ամբողջ զորքը հորդահոս դետի հորձանքի նման
ահագին գոշումով թափվում էր, կամ հողմերի ուժգնությու-
նից փոթորկված ծովի ամեհի ալիքների պես հորձանքով գա-
լիս, իրարից առաջ էին անցնում, և այն մեքենաներից դե-
պի պարիսպներն էին դիմում: Եվ առհասարակ երկու կող-
մից փողի ու թմբուկի ձայները, զորքերի գոշունները, հրա-
լից գնդակների շաշունը, հրադենների ձայթյունը ականջ
էին խլացնում:

Իսկ ներսում եղածները, երբ ամրոցից տեսնում էին այդ
ահեղ տեսարանը, թշնամական բազմաթիվ զնդերի ու դրո-
շակների պատրաստությունը, նշանների փողփողելը և մար-
տիկների զենքերի շողյունը՝ հնչեցնում էին զանգակները,
սուրբ Մինասի ձեռաց նշխարները բազմոցին էին դնում և
բոլորը ծունկի գալով սրբի սեղանի առաջ, դիմում էին Աստ-
ծուն՝ հպիսկոպոսները, քահանաները, ժողովուրդը, կուսա-
կրոնները (որովհետեւ այնտեղ կար նաև կույսերի մենաս-
տան, ուր բնակվում էին քառասուն-հիսուն մենակյաց), քա-
նի որ բոլորը մահն աչքն էին առել: Եվ օրվա ութերորդ ժա-
մին, երբ տեսան, որ այնուհետև ապրելու հույս չի մնում,
Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը խրախույս կար-
դացին և զենքի դիմեցին: Այնժամ զորքերը նրանց շուրջը
խմբվեցին (բացի պարիսպների պահապաններից), զինվե-
ցին, պատրաստվեցին, զենք կապեցին, բոլորը զայրույթով
վառվեցին թշնամու դեմ: Խոսել սկսեցին Մխիթարն ու տեր
Ավետիսը և ասացին. «Արիացե՛ք, մի՞ երկնչեք, հետեցնեք
մեզ, եթե հասել է մեր վախճանը՝ քաջաբար մեռնենք, որով-
հետև մեզ համար ավելի լավ է արիությունը պարիսպներից
դուրս մեռնել, քան այստեղ, մեր աչքերի առաջ տեսնել մեր
ընտանիքների ու բարեկամների մահը և այլ դժնդակությու-
ններ»: Այս խոսքերն ասացին և իրենք ամենից առաջ շտապ
դուրս եկան պարսպի գաղտնի դռնով, և երեք հարյուր զին-
վածներ հետևեցին նրանց:

Ո՛վ սքանչելիք և Աստծու մեծ ողորմածություն, երեք
հարյուր զինյալներ օրվա ութերորդ ժամին ձայնեցին, հոր-
դոր կարդացին, արագ հարձակվեցին յոթանասուն հազարի
վրա: Նախ գրոհեցին աջակողմյան գնդին՝ աջ ու ձախ կո-
տորելով:

բայ յաջակողմեան զնդի նոցա՝ յաջ եւ յահեակ կոտորելով:

Իսկ նոքա յանկարծակի իբրեւ տեսին զայն ահեղ յարձակումն եւ կոտորած ի վերայ ինքեանց հասեալ, առ հասարակ խռովեալք եւ խուճապեալք՝ դիմեցին յերկրորդ եւ յերրորդ խումբսն, զաղաղակ բարձեալ՝ թէ հասին կոտորեցին սպառեցին զմեղ քրիստոնեայքն: Եւ զայն իբրեւ լուան ամենեքեան՝ հիացան ափշեցան տկարացան ի խորհուրդս իրեանց, լքան լուծան եւ անկաւ ահ ի Տեառնէ ի վերայ նոցա. զի մինչ դեռ ական ունէին մեծի յաղթութեան՝ զբռամբ ածելոյ զամուրն, յանկարծակի հհաս նոցա այն անողորմ կոտորած: Ուստի առհասարակ զարհուրեալք եւ սասանեալք՝ ասէին այր ցընկեր. Որ ոք կամի զանձն իւր ապրեցուցանել՝ փախստեան ուշ դիցէ: Զի բազումք ի նոցանէ բազում անգամ զփորձ առեալք էին քաջութեանցն Դաւթի եւ արանց նորա. եւ զի ահն աղաղակն եւ անհնարին կոտորումն բանակի նոցա երթալով՝ երթայր եւ զօրանայր, այնուհետեւ ոչ ոք համարձակէր յետս ընդդէմ սոցա դառնալ, այլ ամենեքեան խռովեալք եւ խուճապեալք՝ փախստեայ լինէին:

Իսկ սոքա եւ որք մնացեալք էին ի բերդ անդր՝ համարձակ ի վերայ յարձակէին, հասանէին հարկանէին, զբազումս առ հետեղ սատակէին, եւ զայլս խոցս եւ վիրաւորն հալածականս առնէին անտի, մինչեւ ոչ թողուլ ի նոցանէ երկու ի միասին. եւ ի նմին աւուր անկան անդ ի բանակէ Օսմանցւոց երեքտասան հազար այր պատերազմող, եւ ի սոցանէ յոյժ սակաւ ոմանք, զի այդ ամենապարտղին հովանի եւ պաշտպան էր նոցա յամենայն պատերազմունս նոցա՝ առ ի փրկել եւ ի կեցուցանել, եւ զթշնամիսն առաջի նոցա խորտակել, որպէս յայտնապէս տեսանի աստանօր եւ յայլ բազում տեղիս: Եւ առին ի նոցանէ յաւուրն յայնմիկ հարիւր քառասուն եւ ութն դրօշակ, եւ զայլ ամենայն կապուտ կողոպուտ բանակի նոցա:

Արդ իբրեւ ետես Դաւիթ՝ թէ Աստուած օգնական է ինքեան յամենայնի, խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ Օսմանցւոցն, եւ հանել զնոսա ի Ղափանու. եւ կամեցաւ ելանել նախ ի վերայ Մեղրեայ ամուր աւանին, բայց իբրեւ զիտաց թէ բազում զօրօք է անդ փաշայն՝ Օսմանցւոց, ոչ համարձակեցաւ. եւ ի նմին ժամանակի յաւուրս քառասնորդացն պահոց առաքեաց նա զՄխիթար սպարապետն եւ զտէր Աւետիսն՝ վաթսուն եւ վեց վառելիւք առ խանն Դուղայի եւ

Իսկ թշնամիները, երբ հանկարծ տեսան իրենց վրա հասած այդ ահեղ հարձակումը, զուխները կորցրած, խուճապահար դիմեցին երկրորդ եւ երրորդ խմբերի մոտ, աղաղակելով, թե՛ Հարձակվեցին, կոտորեցին մեղ քրիստոնյաները: Եվ լսելով բոլորը զարմացան, ապշեցին, տկարացան, հուսալքվեցին, կազմալուծվեցին, և ահ ընկավ նրանց վրա Տիրոջից, որովհետև մինչդեռ մեծ հաղթանակի՝ ամբողջ իրենց ձեռքը գցելու հույս ունեին, հանկարծակի վրա հասավ մի անողորմ կոտորած:

Ուստի բոլորը զարհուրած և սասանած ասում էին մեկը մյուսին՝ Ով ուզում է կյանքը փրկել՝ թող փախչի: Որովհետև նրանցից շատերը բազմիցս տեսել էին Դաւիթի ու նրա մարդկանց քաջութիւնները, և քանի որ սարսափը, աղաղակը, նրանց բանակի անասելի կոտորածը գնալով սաստկանում էին, ուստի այնուհետև ոչ ոք չէր համարձակվում շրջվել Դաւիթի դեմ, այլ բոլորը շփոթված ու խուճապահար փախչում էին:

Իսկ սրանք և բերդում մնացածները համարձակ վրա հասան, խփեցին, շատերին տեղնուտեղը սպանեցին, ուրիշներին խոցելով ու վիրավորելով հալածեցին, մինչև որ նրանցից շփոթին երկու հոգի իրար մոտ: Եվ այն օրը օսմանցիների բանակից ընկավ տասներեք հազար զինվոր, իսկ սրանցից՝ շատ քչերը, որովհետև ամենակարողի աջը հովանի և պաշտպան էր նրանց բոլոր պատերազմներում՝ փրկելու և ապրեցնելու և նրանց առջև թշնամիներին խորտակելու, ինչպես ականհայտ երևում է այստեղ և շատ այլ տեղերում: Եվ նրանցից այն օրը խլեցին հարյուր քառասունութ դրօշակ և նրանց բանակի ամբողջ կապուտ-կողոպուտը:

Տեսնելով, որ Աստված ամեն ինչում զորավիգ է իրեն, Դաւիթը ցանկանում էր այնուհետև ճակատամարտ տալ օսմանցիներին և վտարել Ղափանից: Եվ ուղեց նախ զրոհել Մեղրի ամուր ավանը, բայց իմանալով, որ օսմանցիների փաշան մեծաթիվ զորք ունի այնտեղ, չհամարձակվեց և նույն քառասնորդաց պահօքի ժամանակ Մխիթար սպարապետին ու տեր Ավետիսին վաթսուներեք զինված տղամարդկանց հետ ուղարկեց Դուղալի խանի և նրա եղբայր Լեքաղի խանի մոտ

առ եղբայր նորա Լեքազի խանն, եւ ասէ ցնոսա. Եկայք միաբանեալ տացուք պատերազմ ընդ Օսմանցւոց, եւ եկին գտին զնոսա ի շէնն Քուրդաշեան՝ ի կողմանս Ուրդուարայ, առ Երասխաւ. զի յաւուրսն յայնոսիկ շահ Քամազն էր ի Քաւրէզ, եւ իշխան զօրուն՝ որ էր Դուզայի խանն, բազում զօրօք ի կողմանս Երասխայ՝ ընդդէմ Օսմանցւոցն. եւ իբրեւ պատմեցին Դուզալի խանին զբանս Դավթի՝ երկեաւ առնել զայն. Բայց եղբայր նորա Լեքազի խանն ջանայր հաւանեցուցանել. եւ մինչդեռ ընդ այս վիճէին՝ զօրք Օսմանցւոցն եկին ի յԱբդուարայ քսան դրօշուք, եւ եկին լցին զդաշտն Կրճիվանու. եւ ասեն Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն ցխանն. Հա՛ պա դիմեցուք ի վերայ դոցա: Եւ նա երկեաւ եւ ոչ կամեցաւ գալ: Յայնժամ եկին շուեցին անտի երկոքեանքն՝ վաթսուն եւ վեց արամբ, եւ սակաւ ինչ պատահեալ զօրացն Օսմանցւոց՝ անցին գնացին ի նոցանէ. եւ զօրքն Օսմանցւոց գնացին մտին ի Մեղրի, եւ յաւելեալք ընդ զօրս Մեղրեայ փաշային, եղեն քսան եւ երկու հազար զօրք:

Եւ իբրեւ ընդ երեկս լինէր, Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն՝ Դուզալի խանին ազդ առնէին, թէ ի գիշեր ի յայսմիկ հարկանելոց եմք զՄեղրի, յօգնութիւն հասէք. եւ նա առաքեաց յիսուն վառեալ, եւ սկսան զօրսն կարգել կազմել, եւ պատուէր տալ նոցա եւ ասել՝ զի ընդ այդն ընդ առաւօտն հասանիցեն ի վերայ Մեղրեայ, եւ ինքեանք երկու ոմամբք գան հասանին ի յայգեստանս Մեղրեայ. եւ անդէն առ ինքեանրս զամենայն փախըստեայնս Մեղրացւոց (որք միանգամ նեղեալք եւ շարշարեալք ի դառն ծառայութենէ Օսմանցւոց՝ թափառականք աստ եւ անդ ի յերինս շրջէին) զամենեկան զնոսա ժողովէին, կարգէին կազմէին, եւ ի գլուխն Մեղրեայ ի դարանի դնէին, եւ ինքեանք սակաւ ոմամբ գաղտնաբար գիշերայն ի Մեղրի մտանեն ծածուկ զինեալք: Եւ իբրեւ առաւօտ լինէր զօրքն իւրեանց ոչ հասանէին. բայց զօրացն Օսմանցւոց իբրեւ ազդ լինէր՝ թէ զօրաժողով են Հայք արտաքոյ պարսպացն ի բացի, զէն զգեցան, ձի հեծան եւ պատրաստեցան ի պատերազմ: Յայնժամ Մխիթար սպարապետն, եւ տէր Աւետիսն եւ որք ընդ նոսա էին, սուսերամերկք լինէին, ի մէջ բերդին յարձակէին, զհարկահանն Օսմանցւոց սատակէին, ապա որում եւ պատահէին զօրացն Օսմանցւոց՝ անդանօր սատակէին, եւ զայլս շտապ տագնապաւ առաջի

և ասում է. «Եկեք միաբանելով պատերազմ տանք օսմանցիներին»: Եվ եկան գտան պարսիկ խաներին Քուրդաշյան ավանում, որ Երասխի մյուս ափին է, Ուրդուարի կողմերում: Որովհետեւ այն օրերին շահ Քահամազը Քավրիզում էր, իսկ զորքի հրամանատարը, որ Դուզալի խանն էր. բազում զորքով Երասխի կողմերում էր, օսմանցիների հանդիման: Եվ երբ հազորդեցին Դուզալի խանին Դավթի խոսքերը, նա վախեցավ այդ անել: Բայց նրա եղբայր Լեքազի խանը աշխատում էր համոզել նրան [միաբանելու Դավթի հետ]: Ու մինչդեռ վիճում էին սրա շուրջը, Ուրդուարից օսմանյան զորքեր եկան քսան դրոշով և գնացին լցվեցին Կրճիվանի դաշտը: Եվ Մխիթարն ու տեր Ավետիսը ասացին խանին՝ «Հասեք նրանց վրա»: Իսկ նա վախեցավ և չուզեց հարձակվել: Այնժամ ելան գնացին այնտեղից երկուսը՝ վաթսուվեց մարդով, օսմանցիների սակավ զորքերի պատահելով՝ անցան գնացին նրանց մոտով, և օսմանցոց զորքերը մտան Մեղրի ու միացան Մեղրիի փաշայի զորքերին, դարձան քսաներկու հազարանոց զորք:

Իրիկնաժամին Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը Դուզալի խանին լուր ուղարկեցին՝ «Այս գիշեր հարվածելու ենք Մեղրիին, մեզ օգնություն եկեք»: Եվ նա ուղարկեց հիսուն զինվոր, և սկսեցին զորքը դասավորել և հրահանգ տալ ու ասել, որ առավոտյան այգաբացին հարձակվեն Մեղրիի վրա: Իրենք երկուսով եկան հասան Մեղրիի այգեստանները և այնտեղ իրենց շուրջը հավաքեցին բոլոր փախած մեղրեցիներին, որոնք օսմանցոց դառն ծառայությունից նեղված՝ այստեղ լեռներում, շրջում էին թափառական: Նրանց բոլորին հավաքեցին, կազմակերպեցին ու Մեղրիի վերևում դառան մտան: Իսկ իրենք քիչ մարդկանցով զինված այնտեղից գիշերը գաղտնաբար մտան Մեղրի: Երբ լուսանում էր, նրանց զորքը շէր հասել: Բայց օսմանցիների զորքերի մեջ լուր տարածվեց, թե հայերը պարիսպներից դուրս հավաքում են իրենց զորքը. զենք վերցրին, ձի հեծնեցին և պատրաստվեցին պատերազմի: Այդ ժամանակ Մխիթար սպարապետը, տեր Ավետիսը և նրանց զինակիցները մերկացրին սուսերները, մտան ամրոցը, սպանեցին օսմանցիների հարկահանին, ում հանդիպեցին նրանցից՝ կոտորեցին, մյուսներին խուճապա-

տանէին, մինչեւ ի Փոքր թաղն հասուցանէին զՓաշայն, եւ անդ ի վերայ հասին նաեւ դարանամուտքն ի գլխոյն Մեղրեայ. եւ սկսան փախուստ առնուլ զօրքն Օսմանցւոց:

Յայնժամ Մխիթարն, տէր Աւետիսն եւ որք ընդ նոսա՝ ի բրեւ տեսին թէ հասին դարանամուտքն ի վերայ Օսմանցւոցն, թողին զնոսա եւ աճապարեցին՝ հասին կալան ինքեանք ըզկիրճս ճանապարհի նոցա, որ առ Երասխան էր, որ այժմ յայլազգեաց կոչի Ուզուն պէնտ. եւ էր կիրճն այն երկայն՝ ձգեալ իբրու գնացս միոյ ժամու կամ երկուց, որոյ մի կողմ էր քարաժայռն մեծ, եւ ի միւս կողմն՝ Երասխն յորդահոս. անդ իբրեւ մտին փախստեայքն Օսմանցւոց ի կիրճն, սոքա ելին ընդ առաջ նոցա ի պատերազմ. եւ իբրեւ զայն տեսին, նեղեցան յոյժ՝ զի պաշարեալ մնացին յամենայն կողմանց, եւ ստիպեցան անցանել զգետն Երասխ. այլ սոքա ի վերայ հասին նոցա, զբազումս առ ետեղ սատակեցին եւ զայլ բազումս ի գետն հեղձուցին: Եւ անտի դարձ արարին, եկին հասին ի Մեղրի, եւ անդ գտին զանբաւ կառափունս Թուրքաց, զանհամար ձիս եւ զջորիս նոցա, զանթիւ զանչափ գոյս նոցա, իբր շորեք հարիւր տաղանդոյ ինչս. զբռն հարկահանին բացին | եւ անդ երեսուն եւ երկու հազար թուղթս հարկաց գտին, եւ զայն ամենայն ի հուր այրեցին: Եւ զԴաշեաց նորմէն գտին, եւ զի ուրացեալ էր զՔրիստոս՝ զգլուխն հատին:

Ապա յետ այսորիկ իբրեւ սակաւ ինչ ժամանակ ի վերայ անցանէր, ասպատակիչ փաշայն Օսմանցւոց բազում զօրօք դիմէր զայր, եւ բնակէր ի Բեխ կոչեցեալ շէնն, իբր զաւուրս միոյ շաքաթու. զբազում հնարս խորհէր ի վերայ Դաւթի եւ զօրաց նորա, եւ ամենեւին զոչինչ կարաց առնել. այլ զօրականքն Դաւթի ի գիշերի միում ի վերայ հասին նոցա, հարին կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, եւ զփաշայն հալածականս արարին:

Յետ այսորիկ գունդ մի զօրաց ութն հարիւրոց ի Պարկուշատ եկին, զի գնասցեն անտի ի Տաթեւ. եւ սոքա իբրեւ զայն զգացին, զգիշերայն ի Օթուզեարաթ կոչեցեալ լեռն ելանէին եւ զանցս ճանապարհին ըմբռնէին: Իսկ նոքա ընդ այգն ընդ առաւօտն իբրեւ եկին անդր հասին, սոքա ի վերայ յարձակեցան, հարին կոտորեցին ի նոցանէ երեսուն եւ վեց այր, զեօթն այր եւս գերեցին, եւ առին զամենայն ինչս նոցա եւ

հար հալածեցին: Փաշայնն մինչև Փոքր թաղ հասցրին: Այդտեղ վրա հասան նաեւ դարանամուտները Մեղրիի վերեւից, և օսմանցոց զորքերն սկսեցին փախչել:

Այնուհետև Մխիթարը, տեր Ավետիսը և մյուսները, տեսնելով, որ օսմանցիների վրա հարձակվեցին նաև դարանամուտները, թողին նրանց և շտապեցին հասնել, գրավել նրանց ճանապարհի կիրճը, որ Երասխի երկայնքով էր [ձգվում], որն այժմ այլազգիներն անվանում են Ուզուն-պենտ: Երկարածիք էր կիրճը, որ մեկ-երկու ժամվա ճանապարհ էր, մի կողմը մեծ քարաժայռ էր, մյուսը՝ հորդահոս Երասխը: Երբ օսմանցի փախստականները մտան կիրճը, սրանք նրանց ընդառաջ եկան պատերազմելու: Այդ տեսնելով [վերջիններից] նեղվեցին, որովհետև շրջապատված էին բոլոր կողմերից և ստիպված էին անցնել Երասխ գետը: Իսկ հայերը հարձակվեցին, շատերին տեղնուտեղը սպանեցին, մյուսներին խեղդեցին գետում: Եվ դարձան, եկան հասան Մեղրի ու այնտեղ տեսան թուրքերի անթիվ զուլաներ, նրանց անհամար ձիերն ու ջորիները, անչափ գույք, շուրջ շորս հարյուր տաղանդի ապրանք, հարկահանի բեռը բացին ու այնտեղ՝ երեսուներկու հազար մուրհակ, և այդ բոլորն այրեցին: Եվ գտնելով Դաշյաց նորմելին, որ ուրացել էր Քրիստոսին՝ զըլխատեցին:

Սրանից հետո որոշ ժամանակ անցավ, օսմանցիները ասպատակիչ փաշան բազում զորքով եկավ ու բանակեց Բեխ գյուղում և մոտ մի շաբաթ ամբողջ օրը փնտրում էր զանազան հնարներ՝ Դաւթին ու նրա զորականներին նենգությամբ որսալու, և ոչինչ չկարողացավ անել: Իսկ Դաւթի զինվորները մի գիշեր հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին նրանցից շատերին և փաշայն հալածական դարձրին:

Սրանից հետո ութհարյուրանոց մի զորագունդ Պարկուշատ եկավ, որպեսզի այնտեղից գնա Տաթև: Եվ սրանք զգալով այդ, գիշերով Օթուզիարաթ կոչվող լեռը բարձրացան և բռնեցին ճանապարհի անցքերը: Իսկ նրանք առավոտյան այգաբացին, երբ եկան հասան այնտեղ, հայերը վրա հասան, խփեցին կոտորեցին երեսունվեց հոգու և յոթ մարդու գերեցին, հարվածեցին, առան նրանց ամբողջ գույքն ու

դարձան ի Հալի ձոր:

Ապա այլ եւս զօրք Օսմանցոց եկին բանակեցան ի գիւղ մի Թուրքաց՝ մերձ ի Մանլեւ, զնոսա եւս՝ ի գիշերի ի վերայ հասին՝ կոտորեցին եւ միայն զերկուս ի նոցանէ կենդանի տաժին ի Հալի ձոր:

Արդ՝ յամի Տեառն 1727ին, որ այն հինգերորդ ամ էր զաւրստեանն Դաւթի ի Ղափան, իբրեւ տեսանէր Դաւիթ Պէկն՝ ուղորմութեամբն Աստուծոյ՝ յամենայն ուրեք ղթշնամիսն առաջի իւր վանեալս եւ խորտակեալս, առաքեաց Շահթամազ արքային Պարսից զշորս բեռինս զխովք սպանելոց ի բազմութենէ կոտորածին, զորս հասուցին Օսմանցոց. եւ նա իբրեւ զայն տեսանէր՝ ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ թշնամեացն իւրոց, եւ զարմանայր յոյժ ի վերայ քաջութեանցն Դաւթի եւ զօրավարաց նորա, զընծայս պարգեւէր, հրովարտակա գրէր առ նա՝ ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ.

«Շահթամազ արքայ Պարսից՝ առ քաջդ Դաւիթ Պէկ, եւ առ քաջ զօրավարսդ Հայոց՝ որք ընդ քեզ են, ողջոյն: Ի բազմաց բազում անգամ ազդ եղեւ մեզ զքաջութեանց քոց. բայց արդ իբր ափանատես իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց՝ որ ընդդէմ թշնամեացն մերոց: Ահա՛ արդ կացուցի զքեզ իշխան եւ զուսն ամենայն իշխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ. եւ երկիրդ Ղափան՝ զոր կալար քաջութեամբ, քեզ լիցի. բայց զու ելցես եւ ժողովեացես առ քեզ զամենայն զօրս եւ զխանս ի կողմանցդ յայդոցիկ, եւ ի բաց հանցես զՕսմանցին ի սահմանաց քոց»:

Եւ ետ բերել նմա զմի խաշվառ եւ զմի պատուական նրժոյգ ձի, նաեւ զիշխանութիւն կարող լինելոյ դրամ հատանել, եւ իւրաքանչիւր զօրապետաց նորա զմի մի պատմուճան առաքեաց: Եւ եկին հնազանդեցան նմա ամենայն իշխանք եւ զաւուապետքն Թուրքաց:

Եւ ել գնաց Դաւիթ ի Հալիձորոյ ի Մեղրի, եւ բանակեցաւ անդ. եւ ժողովեալ առ ինքն զամենայն զօրսն Մեղրեայ եւ Չարնդրու, անտի խաղաց գնաց եւ բանակեցաւ ի Կրճէվան աւանն, եւ հանդես արարեալ անդ ամենայն զօրացն՝ առաքեաց զնոսա ի ձեռն քաջ զօրապետացն ի վերայ Ուրդուար քաղաքի: Եւ գնացին հասին անդ, եւ ի ժամ գիշերոյ՝ ի մէջ քաղաքին յարձակեցան, հարին կոտորեցին յՕսմանցոցն երեք հարիւր այր, եւ մնացեալքն եկին փախեան ի քաղաքէն

վերադարձան Հալիձոր:

Ապա օսմանցիների եւս մի զորք եկավ բանակեց Մանլեւ մերձակա մի Թուրքական գյուղում: Գիշերով հարձակվեց նաև զրանց վրա եւ նրանցից միայն երկուսին կենդանի տարան Հալիձոր:

Արդ, Քրիստոսի 1727 թվականին, որ Դավթի Ղափան զաւու հինգերորդ տարին էր, երբ Դավիթ-Բեկը տեսավ, որ Աստու ուղորմությամբ իր թշնամիներն ամենուրեք խորտակված են ու վտարված, պարսից շահ Թահմազին ուղարկեց սպանված օսմանցիների շորս բեռ գլուխ: Այդ տեսնելով շահը շատ ուրախացավ իր թշնամիների մահով եւ շատ զարմացավ Դավթի ու նրա ղինվորների քաջազործությունների վրա, ընծաներ տվեց եւ հրովարտակ գրեց նրան այսպիսի խոսքերով.

«Շահ Թահմազ պարսից արքայից քաջ Դավիթ-Բեկիդ եւ հայոց քաջ զորավարներին, որ քեզ հետ են՝ ողջոյն: Շատերից բազմիցս իմացել ենք քո սխրանքների մասին, բայց հիմա կարծես նաև ականատես եղանք ձեր մեծամեծ քաջազործություններին, որ մեր թշնամիների դեմ գործեցիք:

Եվ ահա այսօր քեզ կարգեցի իշխան եւ զուսն մեր բոլոր իշխանների, որ այդ կողմերում են, եւ Ղափանի երկիրը, որ վերցրիր քաջությամբ՝ քեզ լինի: Բայց զու պիտի ինչես ու քո շուրջը համախմբես բոլոր զորքերը եւ այդ կողմերի խաներին, դուրս վանես օսմանցիներին քո սահմաններից»:

Եվ նրան ուղարկեց մի խաշվառ եւ մի պատվական նժույգ, նաև զրամ հատելու իրավունք, իսկ նրա զորապետներից յուրաքանչյուրին՝ մեկական պատմուճան: Եվ եկան Դավթին հնազանդեցին բոլոր իշխաններն ու Թուրքերի զավառապետները:

Դավիթը ելավ Հալիձորից, գնաց Մեղրի ու բանակեց այնտեղ: Ժողովելով իր մոտ Մեղրիի, Չարնդուրի ամբողջ զորքերը, շարժվեց գնաց բանակեց Կրճիվան ավանում, այնտեղ դասավորեց բոլոր զորքերը, քաջ զորավարների ղինավորությամբ ուղարկեց Ուրդուար քաղաքի վրա:

Եվ գնացին այնտեղ հասան գիշերով, քաղաքի վրա հարձակվեցին եւ կոտորեցին օսմանցիներից երեք հարյուր տղամարդ, մնացածները փախան եւ գնացին քաղաքից դուրս մի

եւ գնացին ի դիպուկ ինչ տեղի՝ արտաքոյ քաղաքին՝ բանակ առնալ բանակեցան։ Եւ սոցա առնալ զաւարն՝ արկին սեղանըս, զի կերիցեն եւ արբեցեն. յայնժամ գայ ի վերայ հասանի նոցա Դաւիթ Պէկն մինչդեռ բազմեալ էին զօրավարքն ի սեղան, եւ ցասուցեալ ի վերայ նոցա՝ ասէ. Թշնամիքն ձեր արտաքոյ քաղաքիս բանակ առնալ բանակին, եւ դուք նստեալ աստ ուտէք եւ ըմպէք։ Եւ առժամայն թողեալ զուտելն՝ հեծան կազմեցան եւ յարձակեցան ի վերայ | բանակի Օսմանցոցն. իսկ նոքա իբրեւ տեսին՝ գիտացին թէ զօրն Պարսից է, եւ ելին ընդառաջ՝ ի մարտ պատերազմի. բայց իբրեւ զփորձ առին եւ գիտացին թէ այն է զօր Դաւիթ Պէկին, ի փախուստ դարձան եւ գնացին. եւ սոքա առին զնոցանէ զբազում ջոկս ձիոց եւ ջորեաց, եւ առաքեցին զայն ամենայն առ Դաւիթ. եւ ինքեանք դիմեն զան ի Դէշտ կոչեցեալ աւան։ Իսկ արքաւանին ի հեռուստ իբրեւ զգալ զօրացն տեսին, համարեցան թէ զօր այլազգեաց է այն, եւ փախեան ի յԱգուլիս։

Եւ անտի շուեն զան Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն հանդերձ զօրուն ի յԱգուլիս քաղաք. իսկ պահապանք մեծ զրան քաղաքին, ընդ տեսանելն զսոսա՝ փախչին. եւ սոցա համարձակ մտեալ ի քաղաքն, երթան ի վաճառատեղն՝ առ ի յոյզ եւ խնդիր առնել զՕսմանցիսն, եւ զտանեն անտի փախուցեալ զհարկահանսն Օսմանցոց, եւ ինքեանք երթան բանակին ի վանս սրբոյն Թովմայի առաքելոյն. եւ մինչ դեռ անդ էին նոքա՝ յուան արտաքոյ աղմուկ շփոթի, եւ երկու ոմանք ի սոցանէ ձի կալան եւ ելին արտաքս եւ գնացին, զի ոմն ի Թուրքաց յափշտակեալ զմի ոմն գերի վարէր, եւ պնդեցան զհետ նորա, | եւ նորա թողեալ զգերին՝ փախեալ։

Արդ՝ սակաւ ինչ կացեալ անդ, տեսին ի դիտանոցէն՝ զի Դաւիթ Պէկն եւս գայր մտանէր ի քաղաքն, եւ ելին ընդ առաջ նորա. եւ զգեցոյց նա իւր զօրականացն զմի մի պատմուճան, եւ դարձան վերստին բանակեցան ի սուրբն Թովմայ. եւ արքա քաղաքին՝ ըստ սովորութեան իւրեանց՝ ամենեքեան գային եւ զձեռսն Դաւիթ Պէկին համբուրէին։ Եւ Մելիք Մուսին, որ նա ինքն քաղաքապետն էր, իբրեւ գայր յանդիման լինէր՝ Դաւիթ հրաման տալի իւրոցն եւ ասէր. Ի գիշերիս յայսմիկ հատէք զգլուխն Մուսեայ. զի այր նենգաւոր էր նա եւ խարդախ. բայց մելիք Փարսաղայն յառաջ մատուցեալ՝ բարեխօս լինէր վասն նորա, եւ զվճիռ մահուն դարձուցանէր։

Հարմար տեղ կուտակվեցին։ Եվ սրանք վերցնելով ավարը, սեղան բացին, որ ուտեն և ըմպեն։ Այն ժամանակ, երբ բազմել էին զօրավարները սեղանի շուրջը, եկավ Դավիթ-Բեկը, զայրանալով նրանց վրա, ասում է. «Ձեր թշնամիները քաղաքից դուրս հավաքված բանակել են, իսկ դուք չստեղծ նստած խրախճանում եք»։ Անմիջապես թողնելով ուտելը, ձի նստեցին, հարձակվեցին օսմանցոց բանակի վրա։ Իսկ նրանք այդ տեսնելով՝ կարծեցին, թե պարսից զորքն է, և ընդառաջ ելան պատերազմելու, բայց երբ ստուգեցին իմացան, որ Դավիթ-Բեկի զորքն է, փախուստի դիմեցին։ Եվ սրանք ձիերի ու ջորիների բաղմամբիվ ջոկեր խլեցին նրանցից, այդ ամենը Դավթին ուղարկեցին, և իրենք դիմեցին Դաշտ կոչված ավանը։ Իսկ ավանի մարդիկ, երբ հեռվից տեսան զորքերի գալը, կարծեցին, թե այլազգի զորք է, փախան Ագուլիս։

Այնտեղից շարժվելով Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը զորքով դիմեցին դեպի Ագուլիս։ Եվ երբ եկան քաղաքի մեծ դարպասին հասան, պահապանները սրանց տեսնելուն պես փախան։ Իսկ սրանք անարգել մտան քաղաք, գնացին վաճառատեղի՝ փնտրելու և գտնելու օսմանցիներին և այնտեղ գտան փախած օսմանցի հարկահաններին, և իրենք գնացին բանակեցին սուրբ Թովմա առաքյալի վանքում։ Ու մինչդեռ նրանք այդտեղ էին՝ դրսից աղմուկ-աղաղակ լսեցին, և նրանցից երկու հոգի ձի առան, դուրս ելան ու տեսան, որ մի թուրք մեկին առևանգած գերի էր տանում. հետապնդեցին նրան, և նա գերուն թողնելով՝ փախավ։

Այստեղ մի քիչ մնալով, դիտանոցից տեսան, որ Դավիթ-Բեկը նույնպես գալիս մտնում է քաղաք, նրան ընդառաջ գնացին։ Եվ նա իր զինվորներից յուրաքանչյուրին մեկական պատմուճան հագցրեց, և դարձան վերստին բանակեցին սուրբ Թովմայում։ Իսկ քաղաքի տղամարդիկ, իրենց սովորության համաձայն, բոլորը գալիս և համբուրում էին Դավիթ-Բեկի ձեռքը։ Մելիք Մուսին, որ քաղաքապետն էր, երբ գալիս ներկայանում է, Դավթը յուրաջիններին հրամայում է՝ «Այս գիշեր հատեցեք Մուսիի գլուխը», որովհետև նա նենգավոր ու խարդախ մարդ էր։ Բայց մելիք Փարսաղանը առաջ է գալիս և բարեխոսում նրա համար և մահվան վճիռը փոխել տալիս։

Եվ սրանք տասն օր այդ քաղաքում մնացին, երեք ան-

Եւ մնացեալ սոցա ի քաղաքի անդ, ի միջոցի տասն ատուրց՝ երիցս անգամ յարձակեցան ի վերայ նոցա զօրքն Օսմանցւոց, եւ երիցս խորտակեցան ի քաջամարտիկ զօրացն Դավթի:

Յետ այսորիկ արքայն Պարսից հասոյց ի թիկունս Դավթի գերիս խանս, եւ վերստին դիմեաց Օսմանցին, եւ միւս անգամ խորտակեցաւ եւ ի փախուստ դարձաւ: Եւ այս ամենայն պատահէր նոցա յայն սակս, զի իշխանքն Ագուլեցւոց ծածկապէս դաշնադիրք էին ընդ Օսմանցւոց, եւ սոքա ոչ գիտէին:

Ապա յետ երկուց ատուրց եկին հասին բազմութիւն զօրացն Օսմանցւոց, եւ լցին զդաշտն Մարաղու, եւ անդ բաժանեցան յերիս առաջս. իսկ ուրք ընդ Դավթի էին՝ նոքա եւս յերիս առաջս բաժանեցան. խանքն Պարսից ի մի կողմն, եւ զօրքն Հայոց ի միւս կողմն. իսկ տէր Աւետիսն՝ հանդերձ զօրուն՝ դիպեցաւ ի կողմն Նրասխու: Արդ՝ իբրեւ խմբեցան ի պատերազմ, խանքն Պարսից ի փախուստ դարձան յերեսաց Օսմանցւոց, բայց զօրք՝ Հայոց պինդ կացին, հարին սատակեցին զբազումս ի Օսմանցւոց, եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցին: Ապա դարձան, զկնի խանիցն պնդեցան, հասին նոցա, (մինչդեռ փախստեաց երթալին նոքա ի Թավրէզ), եւ զամենայն զօրս նոցա ի յԱգուլիս դարձուցին: Բայց խանոն փախեան, եւ սոքա գնացին՝ աւար առին զտունս նոցա, եւ զտիկնայս նոցա՝ հանդերձ ութնուստան աղախնեօք եւ շորս ներքինեօք՝ դերի վարեցին ի Հալի ձոր:

Արդ՝ յետ այսոսիկ յորեւ երկու ատուրք ի վերայ անցին, արքն Ագուլիսի եւ մելիք Մուսին զթշնամութիւնս եւ զգաւաճանութիւնս իւրեանց յայտ արարին, զի ի մէջ քաղաքին՝ զրոհ տուեալ՝ ի վերայ զօրացն Դավթի դիմեցին, մինչդեռ ի վանս սրբոյն Թովմայի էին նոքա՝ արտաքոյ քաղաքին, եւ ի քաղաքէ անտի սկսան զհրացանս արձակել ի վերայ նոցուն. այլ սոքա խնայեցին ի նոսա, վասն գոլոյն համազգային, եւ զի ոչ կամէին մտանել յարին այնքան քրիստոնէից. վասն զի ի քաղաքի անդ էին աւելի քան զտասն հազար տուն Հայոց. ուստի եւ արտաքս մելիք Փարսաղան, եւ ասէ ցարսն քաղաքին. Արք եղբարք, հանդարտ լերուք, մի՛ եւս արձակէք հրացանս, թոյլ տուք զի ելցէ տէրն մեր արտաքս եւ գնասցուք աստի, եւ ձեզ ոչինչ մեղիցուք: Այլ նոքա առաւել եւս վատթար

գամ օսմանցու զորքերը նրանց վրա հարձակվեցին և երեք անգամ խորտակվեցին Դավթի քաջամարտիկ զորքերից:

Դրանից հետո պարսից արքան Դավթին օգնության է ուղարկում երեք խաների, և օսմանցիները վերստին հարձակվելով՝ դարձյալ խորտակվեցին ու փախուստի դիմեցին: Այս ամենը այն պատճառով էր տեղի ունենում, որ ագուլեցոց իշխանները գաղտնապես դաշնակից էին օսմանցիների հետ, իսկ սրանք չգիտեին:

Երկու օր անց եկավ հասավ օսմանցիների զորքի բազմությունը և լցրեց Մարաղու դաշտը: Այնտեղ բաժանվեցին երեք մասին: Իսկ ուլքեր Դավթի հետ էին՝ նույնպես երեք մասի բաժանվեցին. պարսից խաները մի կողմը, հայոց զորքը մյուս կողմը, իսկ տեր Ավետիսը իր զորքով գնաց Նրասխի կողմը: Երբ խմբվեցին պատերազմելու, պարսից խաները փախան օսմանցիներից, բայց հայոց զորքերը հաստատ մնացին, խփեցին, սատակեցին օսմանցիներից շատերին, իսկ ուրիշներին փախուստի մատնեցին: Ապա դարձան հետապնդեցին խաներին, հատան նրանց (մինչ նրանք Թավրիզ էին փախում) և նրանց ամբողջ զորքը Ագուլիս վերադարձրին: Բայց խաները փախան, իսկ սրանք գնացին ավար առան նրանց տները, նրանց տիկնանց՝ տաճնութ աղախնով ու շորս ներքիններով, գերեվարեցին Հալիձոր:

Սրանից հետո մօտ երկու օր եւս անցավ Ագուլիսի տաճնամարդիկ և մելիք Մուսին ի հայտ բերին իրենց թշնամներն ու դավաճանությունը, քանի որ քաղաքի մեջ զրոհ տալով հարձակվեցին Դավթի զորքերի վրա: Մինչդեռ նրանք սուրբ Թովմայի վանքում էին, քաղաքից դուրս, [դավադիրներն] սկսեցին քաղաքից հրազենով զնդակոծել նրանց: Բայց իրենք խնայեցին նրանց՝ համազգի լինելու պատճառով և, քանի որ չէին ցանկանում այնքան քրիստոնյաների արյուն հեղել, որովհետեւ այն քաղաքում կար ավելի քան տասը հազար տուն հայ, ուստի մելիք Փարսաղանը դուրս եկավ և ասաց քաղաքի մարդկանց. «Երբեայդնե՛ր, հանգիստ եղեք, հրացան մի կրակեք, թույլ տվեք, որ մեր տերը դուրս գա, գնանք այստեղից և ձեր դեմ մեղք չգործենք»: Բայց ագուլեցիք առավել

գլուով, հարին եւ անդէն զմիջնորդն խաղաղութեան մինչդեռ խաղաղութեան բանս բարբառէր՝ սպանին զնա, որ եւ զտէրն նոցա զմելիք Մուսին ի մահուանէ ապրեցոյց: Այլ որք ընդ Դաւթի էին, իբրեւ զայն տեսին, գիտացին զի վճարեալ էր այնուհետեւ շարութիւնն նոցա. քակեցին զմի կողմն պարսպի վանացն եւ անտի շտեցին զնացին եւ ի գիւղ մի Թուրքաց հասին, եւ գտին անդ զբազում ինչս Ազովեցոց՝ զձիս, զջորիս եւ զհազար երեք հարիւր ոչխարս սպանդանոցի, եւ զայլ ինչս նոցա անտի առին եւ գնացին ի Մեղրի:

Եւ յետ երկուց աւուրց՝ զօրականքն Դաւթի միւսանգամ ի յԱզովիս արշաւեցին եւ եկին՝ որ ինչ էր նոցա արտաքոյ քաղաքին՝ զամենայն առին, եւ մօտեալք ի քաղաքն՝ յերկուց կողմանց հուր արկին, զի թերեւ ելցեն արտաքս առ ի մարտընչիլ, զի ոչ կարէին հանդուրժել շարեացն եւ դաւուն՝ զոր նոքա արարին: Եւ իբրեւ ոչ ելին արտաքս առ նոսա, առին զաւարն եւ գնացին ի Մեղրի, եւ անտի դարձան ի Հալի ձոր եւ անդ օթեւանս կալան:

Եւ յաւուրսն յայնոսիկ՝ Դաւիթ Պէկն առաքէ զտէր Աւետիսն առ զօրականսն որք էին ի Չավնդուր, եւ նոքա մերժեն զԴաւիթ եւ ոչ ընդունին զբանս նորա: Եւ նա դառնայ գայ առ Դաւիթ եւ զապստամբութիւնն նոցա յայտ առնէ նմա, եւ թէ որպէս կացուցեալք են ի վերայ ինքեանց զոստիկանս Օսմանցոց: Յայնժամ հրաման տայ Դաւիթ չորեքտասան զօրազխաց իւրոց երթալ կալնուլ եւ զնոսա կապեալս առ ինքն ածել. եւ ելին կազմեցան պատրաստեցան, ձի հեծան եւ գնացին հասին, հարին զնոսա, եւ կալան կապեցին զզօրավարսն եւ զՕսմանցի ոստիկանն նոցա, եւ ածին կացուցին զնոսա ի Հալի ձոր առաջի Դաւթի: Եւ իբրեւ յանդիման եղեն նոքա, յառաջ մատուցեալ աղաչէին, երդմունս եւ դաշինս դնէին եւ առէին. Այսուհետեւ քեզ հնազանդիմք մինչեւ ցմահ: Եւ հաւատացեալ Դաւթի՝ արձակեաց զնոսա ի կապանաց, եւ զերկու զօրավարս առ ինքն եթող, եւ զայլսն ետ ի ձեռս տէր Աւետիսին, զի լինիցին ի ներքոյ հրամանաց նորա: Եւ նորա առեալ զնոսա ի Չավնդուրն, եւ արձակէ զիւրաքանչիւրն ի տունս իւրեանց:

Եւ յետ այսորիկ Բաթալի խանն եւ զօրքն Օսմանցոց, ի գիշերի միում գան եւ հարկանեն զերիս զիւզս Հայոց, եւ կալեալ զերիս զօրապետս՝ ածեն ի Պարկուշատ: Եւ իբրեւ զայն

վատթար լինելով, խփեցին նաեւ խաղաղութեան միջնորդին՝ մինչդեռ հաշտութեան խոսքեր էր ասում, սպանեցին նրան, որ իրենց տիրոջը՝ մելիք Մուսին մահից փրկել էր: Իսկ ուրքեր Դաւթի հետ էին, երբ այդ տեսան, հասկացան, որ այլեւ վերջացել էր նրանց շարութունը, քանդեցին վանքի պարսպի մի կողմը եւ այնտեղից դուրս ելան, գնացին և հասան Թուրքերի մի գյուղ եւ այնտեղ գտան աղուկեցոց գուլքը՝ ձի, ջորի, հազար երեք հարյուր սպանդանոցի ոչխար եւ այլ բաներ, վերջերին այնտեղից ու գնացին Մեղրի:

Երկու օր հետո Դաւթի զորականները կրկին Ազովիս արշաւեցին և եկան, մոտեցան քաղաքին, երկու կողմից կրակ տվին, որ գուցե ելնեն մարտնչելու, որովհետև չէին կարող հանդուրժել դավն ու շարիքը, որ գործեցին նրանք: Եվ երբ դուրս չեկան, վերցրին ավարը և գնացին Մեղրի, ապա դարձան Հալիձոր ու այնտեղ օթեւանեցին:

Եվ այն օրերին Դաւիթ-Բեկը տեղ Ավետիսին ուղարկում է Չավնդուրում գտնվող զորականների մոտ, իսկ նրանք մերժում են Դաւթին և չեն ընդունում նրա առաջարկը: Եվ նա վերադառնում է Դաւթի մոտ ու նրանց անհնազանդութունը հայտնում, և [պատմում], թե ինչպես իրենց վրա օսմանցի ոստիկան են կարգել: Այնժամ Դաւթին իր տոսնչորս զորավարներին հրամայում է գնալ բռնել նրանց և կապկպած իր մոտ բերել: Եվ ելան պատրաստվեցին, ձի հեծեցին ու գնացին հասան, հարվածեցին նրանց և բռնեցին, կապեցին նրանց զօրավարներին ու օսմանցի զօրականին և բերին հասցրին նրանց Դաւթի մոտ՝ Հալիձոր: Եվ երբ դերվաժները ներկայացվեցին՝ առաջ գալով աղաչում, երդվում ու խոստանում էին, ասելով. «Այսուհետեւ քեզ հնազանդվենք մինչև մահ»: Եվ Դաւթը հավատաց, արձակեց նրանց կապանքները, և երկու զօրավարի իր մոտ թողեց, իսկ մյուսներին տվեց տեղ Ավետիսի ձեռքը, որ լինեն նրա հրամանի ներքո: Եվ նա տանելով նրանց Չավնդուր, յուրաքանչյուրին արձակեց իր տունը:

Մրանից հետո Բաթալի խանն ու օսմանցոց զորքերը մի գիշեր գալիս և հարվածում են հայոց երեք գյուղեր, բռնում երեք զօրավարի, տանում Պարկուշատ: Եվ երբ այդ լսեց տեղ

լսէր տէր Աւետիսն՝ վաղվաղակի զգորսն ժողովէր, եւ յետ երկուց ատուրց յերկիրն Պարկուշատայ արշաւէր, եւ գիշերայն ի վերայ հասանէր, հարկանէր զհարուածս մեծամեծս, եւ զերկու թուրք զօրապետս ձերբակալ առնէր, եւ զամենայն ինչս եւ զստացուածս նոցա յաւար ածէր ի Չափնդար:

Եւ եղեւ ի ժամանակի յայնմիկ հիւանդանալ Դաւթի եւ մեռանել իսկ խաղաղութեամբ ի տան իւրում՝ ի Հալի ձոր, յամի Տեառն 1728ին, եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀէ, կեցեալ ամս վեց յիշխանութեան իւրում ի Ղափան:

Արդ՝ իբրեւ վախճանեցաւ Դաւթ Պէկն, զօրականքն միաբանեալք՝ կացուցին ինքեանց իշխան եւ գլուխ զՄխիթար ըսպարապետն Դաւթի: Բայց զի յետոյ եղեն անմիաբանք եւ տարաձայն յիրերաց (որ է քակտիչ եւ ապականիչ ամենայն հասարակութեանց), ուստի զօրացան ի վերայ նոցա Օսմանցիքն. եւ զկնի միոյ ամի՝ հասին պաշարեցին զբերդն Դաւթի բազում զօրօք: Եւ անկաւ խռովութիւն մեծ ի մէջ զօրականացն որք ընդ Մխիթարայ էին՝ ի բերդ անդըր, եւ առաքեցին երկու ոմամբ զտէր Աւետիսն առ փաշայն Օսմանցուց, խօսիլ զխաղաղութիւն ընդ նոսա: Եւ իբրեւ գնացին առ նոսա, նոքա հաճեցան հաւանեցան, զերդմունս երդուան՝ ամենեւին ոչինչ մեղանշիլ նոցա, եւ պահեցին առ ինքեանս զտէր Աւետիսն: Եւ սոքա եւս յանձն առին ի վաղի անդր բանալ նոցա զբերդին դուռն, եւ ի նմին գիշերի փախեալ Մխիթարն ի պարսպէ բերդին: Եւ յորժամ այգ եղեւ՝ բացին նոցա զդուռն: Այլ անօրէն զօրքն Օսմանցուց իբրեւ ի ներքս մօտին, մերժեցին անարգեցին զերդմունս եւ ըզդաշինս փաշայիցն, եւ զամենայն այր զօրաւոր կոտորեցին եւ զկանայս եւ մանկունս գերի վարեցին, ի մենարանս կուսանացն մօտին եւ զամենեւեան գերեցին. ապա զպարսպս բերդին քանդեցին կործանեցին, հարթ եւ յատակ արարին, եւ առին զկին եւ զորդիսն Մխիթարայ եւ զամենայն որ ինչ էր անդ, եւ թողին գնացին:

Բայց զտէր Աւետիսն փաշայն եթող ի Հալի ձոր: Եւ իբրեւ նոքա շուեցին անտի, այլ զօրք Օսմանցուց անդր հասին, որք իբրեւ կամեցան ունիլ եւ սպանանել զնա, նա փախուցեալ ի նոցանէ՝ անկաւ առ փաշայն, որոյ հրամանաւ առեալ զըտանիս իւր՝ գնաց բնակեցաւ ի Գաղատիայ: Եւ էառ զնեւրումն ի սրբազան Հայրապետէն Հոսմայ:

Ավետիսը, շտապ զորք հավաքեց և երկու օր հետո արշավեց Պարկուշատի երկիրը և գիշերով հարձակվեց, մեծամեծ հարվածներ հասցրեց և երկու թուրք զորապետի ձերբակալեց և նրանց ամբողջ ինչքն ու ստացվածքը ավար տարավ Չափնդար:

Եվ պատահեց այն ժամանակ, որ Դավիթը հիվանդացավ և մահացավ իր տանը՝ Հալիձորում, խաղաղ պայմաններում, Տիրոջ 1728 և հայոց 1177 թվականին, Ղափանում իշխելով վեց տարի:

Արդ, Դավիթ-Բեկի վախճանվելուց հետո զորականները միաբանեցին, իշխանաց իշխան և գլխավոր կարգեցին Դավթի սպարապետ Մխիթարին: Բայց քանի որ հետո անմիաբան և տարաձայն եղան (որ ամեն մի հասարակության քակտիչ ու ապականող է), ուստի օսմանցիներն ուժեղացան նրանցից և մեկ տարի անց մեծաթիվ զորքով հասան պաշարեցին Դավթի բերդը: Եվ մեծ խռովություն բնկավ [այն] զորականների մեջ, որ Մխիթարի հետ էին՝ ամրոցում, և տեղի Ավետիսին ևս երկու հոգու հետ ուղարկեցին օսմանցոց փաշայի մոտ՝ նրանց հետ խաղաղության բանակցություններ վարելու: Եվ երբ գնացին նրանց մոտ՝ նրանք հաճեցին-հավանեցին, երդվեցին բնավ չմեղանշիլ նրանց դեմ, և իրենց մոտ պահեցին տեղի Ավետիսին: Սրանք նույնպես պարտավորվեցին հաջորդ օրը նրանց առջև բանալ բերդի դուռը, և այն գիշեր Մխիթարը փախավ բերդի պարսպից՝ ծրարապաշտով դուռը բացին նրանց առջև: Բայց օսմանցոց անօրին զորքերը երբ ներս մտան՝ մերժելով անարգեցին փաշաների երդումներն ու զաշինքը և բոլոր զորավոր մարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին գերեվարեցին, մտան կուսակրոնների մենարանները և բոլորին գերեցին: Ապա բերդի պարսպները քանդեցին-ավերեցին, դարձրին հողին հավասար և առան Մխիթարի կնոջն ու որդիներին և ամեն ինչ, որ կար այնտեղ, և թողին հեռացան:

Բայց փաշան տեղի Ավետիսին թողեց Հալիձորում: Եվ երբ նրանք գնացին այնտեղից, օսմանցոց ուրիշ զորքեր հասան այնտեղ, որոնք երբ կամեցան բռնել և սպանել նրան՝ նա փախավ նրանցից, գնաց փաշայի մոտ, որի հրամանով վերցնելով իր ընտանիքը՝ գնաց բնակվեց Գաղատիայում: Եվ Հոսմի սրբազան հայրապետից ներումն ստացավ:

Այլ Մխիթարն փախուցեալ ի նոցանէ՝ երթալը վերստին զօրաժողով լինէր ի Հայոց եւ ի Թուրքաց, զգօրսն Օսմանց-ւոցն խորտակէր եւ առնոյր զվրէժ ի նոցանէ. զբազում ա-մուրս եւ զքաղաքս ի նոցանէ թափէր, եւ երթալը զՈւրդուար քաղաք պաշարէր, եւ իբրեւ զբռամբ ածէր զայն ի նոցանէ՝ զամենեւեան ի սուր սուսերի սատակէր, եւ զաւար բազում առնոյր ի նոցանէ, եւ զհարիւր վաթսուն բեռինս ուղտուց: Եւ անտի դարձ առնէր եւ երթալը ժամանակ ինչ ի մեծ բերդն Խնծորէսք բնակէր, եւ անդ յիրոցն հարեալ թօփով՝ մեռանէր յամի Տեառն 1730, յետ երկուց ամաց իշխելոյն: Զի նա յորմէ հետէ ի Խնծորէսք բնակէր. ասէին ցնա հայ բնակիչքն. Եւ զնա աստի ի յամուրն քո. եւ նա ոչ լսէր նոցա: Ուստի յաւուր միում հարին զնա ի պարսպէն եւ սպանին, եւ հատեալ զգլուխն նո-րա՝ առին զնացին ի Թավրէզ, առ փաշայն Օսմանցուց: Իսկ նա իբրեւ ետես զայն՝ զարմացաւ յոյժ, եւ ի սրտամտութիւն բարկութեան բրդեցաւ ի վերայ այնպիսոյ անզգամութեան նոցա, եւ ասէ. Ո՛վ անօրէնք եւ ամբարիշտք, զիա՞րդ իշխեցիր ի զուր տարապարտուց սպանանել զտէրն ձեր եւ զայդպիսի քաջ այր: Եւ հրամայեաց հատանել զգլուխս ամենեցուն նո-ցա՝ որք տարան զայն, եւ ըստ արժանեացն՝ հատուց զհա-տուցումն նոցա:

Արդ նոքա զայսպիսի մեծ անօրէնութիւնս գործեցին, թե-րեւս վասն այսորիկ՝ զի մի՛ զկիրս Հալի ձորոյ կրեցին ի յՕս-մանցուցն, որպէս եւ նոքայն կրեցին վասն արգել լինելոյ անդ Մխիթարայ: Իսկ զօրքն ամենեքեան ցրուեցան զնացին, ո-մանք ի նոցանէ՝ առ իշխանն Գուգարացուց, եւ այլք՝ յայլուր:

Իսկ Մխիթարը փախչելով նրանցից, զնաց վերստին զորք հավաքեց հայերից ու թուրքերից, օսմանցոց զորքերը խոր-տակեց եւ նրանցից վրեժ լուծեց, բազում ամրոցներ ու քա-ղաքներ նրանցից ազատեց եւ զնաց Ուրդուար քաղաքը պա-շարեց, եւ ում որ նրանցից բռնում էր՝ բոլորին սուր ու սուսե-րով սատակում էր եւ նրանցից առնում շատ ավար՝ հարչուր վաթսուն ուղտաբեռ: Այնտեղից դարձավ զնաց որոշ ժամա-նակ բնակվեց Խնծորեսքում, եւ այնտեղ յուրայինները խփե-ցին թնդանոթով, եւ մեռավ Տիրոջ 1730 թվականին, երկու տարի իշխելուց հետո: Որովհետեւ որ օրվանից որ Խնծորես-քում էր բնակվում, հայ բնակիչները նրան ասում էին. «Այս-տեղից ել զնա քո ամրոցը», — եւ նա չէր լսում նրանց: Ուստի մի օր խփեցին նրան պարսպից ու սպանեցին եւ կտրելով նրա գլուխը՝ վերցրին զնացին Թավրիզ՝ օսմանցոց փաշայի մոտ: Իսկ նա այդ տեսնելով՝ շատ զարմացավ եւ խիստ զայ-րացավ նրանց այդպիսի անզգամության պատճառով եւ ա-սաց. «Ո՛վ անօրեններ ու ամբարիշտներ, ինչպե՞ս համար-ձակվեցիր բոլորովին անտեղի սպանել ձեր տիրոջը եւ այդ-պիսի քաջ մարդուն»: Եվ հրամայեց կտրել բոլոր նրանց գլուխները, ովքեր տարել էին գլուխը, եւ ըստ արժանավույն նրանց հատուցեց:

Արդ, նրանք այսպիսի մեծ շարիք գործեցին, թերեւս այն բանի համար, որ օսմանցիներից Հալիձորին եկած պատու-հասն իրենք եւս չկրեն Մխիթարի՝ այնտեղ հանգրվանելու պատճառով: Իսկ բոլոր զորականները ցրվելով զնացին, նրանցից ոմանք՝ գուգարարոց իշխանի մոտ, մյուսներն այ-լուր:

Եւ ի յաւարտ բանիս, ասեմք թէ շա՛ր է արդարեւ եւ դժընդակ՝ անմիաբանութիւնն ընկերաց ի մէջ հասարակութեան, եւ նախադասելն զբարին եւ զօգուտն իւրոյ անձին՝ բարեւոյ հասարակութեան իւրոյ: Են յորում հասարակութեան եւ զտանիցի շարս այս, նոյնժամայն եղծէ եւ ապականէ եւ ընդունայնացուցանէ զնոյն | հասարակութիւնն, թէ՛ տուն իցէ, թէ՛ քաղաք, թէ՛ ազգ իցէ, եւ թէ՛ անպարտելի մեծ թագաւորութիւն: Զի՞նչ մեծագոյն քան զկայսերութիւն Մակեդոնացւոց եւ Հռոմայեցւոց, եւ ընդէ՛ր ի սպառ կործանեալ բարձան ի միջոյ. վասն զի պականեցաւ ի նոցանէ միաբանութիւնն եւ սէրն հասարակութեան, որով զօրացեալ իսկ էին:

Ընդէ՛ր եղև եւ կործանումն ազգին մերոյ, երկրին մերոյ եւ թագաւորութեան. վասն զի բարձաւ միաբանութիւնն յիշխանաց եւ ի նախարարաց մերոց: Զի որպէս միաբանութիւնն հոգի է եւ կեանք՝ ամենայն հասարակութեան, նոյնպէս եւ հակառակն սորին, այսինքն անմիաբանութիւնն՝ եղծիչ է եւ սատակիչ ամենայն հասարակութեան: Արդ՝ ողորմեցաւ արդարեւ Աստուած ամենայն տանն Սիսակայ որդւոյն Գեղամայ, յարուցանել նոցա զԴաւիթ եւ զայլ ամենայն որդիս զօրութեանց, որք քաջացան եւ ի բաց վանեցին զամենայն ապականիչ երկրի իւրեանց: Ո՛վ թէ ո՞րպէս զօրացան, ընդդէմ ելին մեծամեծ թագաւորաց եւ ապրեցան եւ անպարտելի մնացին ի նոցանէ՝ գթութեամբ վերին խնամոցն, մինչդեռ էին միաբանք ի միասին: Բայց իբրեւ հէստ առ նոսա ապականիչ ախտս այս անմիաբանութեան, իսկոյն եղծան լուծան բաժանեցան եւ եղեն իբր զշեղեալս: Զի մեռաւ Դաւիթ ի քաջութենէ որոյ սարսէին ամենայն բռնակալք յուսացեալքն

Եւ խոսքիս ավարտին ասենք, որ արդարեւ շար է ու դըժընդակ՝ հասարակութեան մեջ ընկերների անմիաբանութեանը եւ սեփական անձին օգտակարն ու բարին հանրութեան բարեւոյ վեր դասելը: Ո՛ր հասարակութեան մեջ եւ լինի այս շարիքը՝ իսկոյն եղծում ու ապականում է եւ անիմաստ է դարձնում տվյալ հասարակութեանը՝ լինի ընտանիք թե քաղաք, ազգ լինի թե անպարտելի մեծ թագաւորութեան: Ինչն էր ավելի մեծ քան Մակեդոնացոց եւ Հռոմայեցոց կայսրութեաները, եւ ինչո՞ւ իսպառ կործանվելով վերացան. որովհետեւ նրանց մեջ նվազեցին հասարակաց միաբանութեանն ու սերը, որոնցով հենց զորացած էին:

Ինչո՞ւ եղավ նաեւ մեր ազգի, մեր երկրի եւ թագաւորութեան կործանումը. որովհետեւ մեր իշխանների ու նախարարների միջից վերացավ միաբանութեանը: Քանի որ ինչպես միաբանութեանը ամբողջ հասարակութեան հոգին ու կյանքն է, նույնպէս եւ սրա հակառակը՝ այսինքն անմիաբանութեանը, ամբողջ հասարակութեան քայքայիչ եւ կործանող է: Արդ՝ Աստված իսկապէս ողորմեց Գեղամի որդի Սիսակի ամբողջ տանը՝ տալով նրանց Դավթին ու մյուս բոլոր զորականներին, որոնք հերոսացան եւ վտարեցին իրենց երկրի բոլոր ապականիչներին: Օ՛, ի՞նչպէս զորացան, ընդդիմացան մեծամեծ թագաւորներին եւ փրկեցին ու չլարտվեցին նրանցից՝ աստվածային խնամոց գթութեամբ, քանի զեռ միաբան էին: Բայց երբ նրանց հասավ անմիաբանութեան կործանարար այս ախտը՝ իսկոյն քայքայվեցին, լուծվեցին, մասնատվեցին եւ դարձան շեղածի նման: Որովհետեւ մահացավ Դավիթը, որի քաջութեանից դողում էին իրենց ուժին ապավինած բոլոր բռնակալները: Եւ հաջորդեց Միսիթարը, որ առ-

ի զօրութիւնս իւրեանց: Եւ յաջորդեաց Մխիթարն, որ իբր/կո-
րին առիւծու գոշեաց ի լերանց Սիւնեաց, եւ ի նմանէ սար-
սեցան ամենայն զազանք ի մորիս իւրեանց, եւ էջ եւ յա-
փըշտակեաց զյափշտակութիւն ի միջոյ զազանաց, եհար խոր-
տակեաց զեղջիւրս հպարտաց, հատոյց զհատուցումն եօթնա-
պատիկ ի գլուխս թշնամեաց, եւն յամօթ արար զմեծամեծս
հեթանոսաց, եւ յաւար էառ զփառս նոցա: Այլ գտան անօրէնք
ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իսկ էին այսու ժանտ
ախտիւս անմիաբանութեան, ուստի իշխեցին սպանանել զա-
ռաջնորդն իւրեանց, եւ մերժել ի հասարակութենէ իւրեանց
զողորմութիւնն Աստուծոյ:

յուծի կորչունի նման գոշեց Սյունյաց լեռներից, և բոլոր գա-
ղաններն իրենց որջերում սարսեցին նրանից, և իջավ ու գա-
ղանների միջից հափշտակեց (նրանց) զավթած ավարը, խը-
փեց խորտակեց բարձրամիտների գոռողությունը, յոթնապա-
տիկ հատուցմամբ թշնամիների գլուխներ կտրեց ու ամոթա-
հար թողեց հեթանոսների մեծամեծներին, և ավար առավ
նրանց փառքը: Բայց ժողովրդի մեջ գտնվեցին անօրեններ
(շարագործներ), որ նաև վարակված էին անմիաբանության
այս զաղբիւրի ախտով, ուստի հանդգնեցին սպանել իրենց
առաջնորդին և հեռացնել իրենց հասարակությունից Աստու-
ողորմածությունը:

Այսոքիկ էին զօրավարք եւ զօրապետքն Դաւիթ Պէկին, մինչ էրն ի Շնհէր. Մխիթարն, մեծ Կորկին, վրացի Յօհաննէսն, Բանդուր Զաքարիա իշխանն, Փոքր Կորկին, Աւդանտել իշխանն, Պայինդուր իշխանն Վրացի (արդ սոքա Վրացի ասին, ըստ որում էին յերկրէն Վրաց, այլ ոչ եթէ էին ի Վրաց ազգէն, վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն զօրավարք եւ զօրքն իւր էին ի յազգէ Հայոց), դարձեալ Մատուրն, Ղարակէօզն, Թադէսն, Եղիազարն, Յարութիւնն եւ այլն, այսքան զօրօք...

Որք ի Շնհէր բանկէին քաջ զօրավարին Դավթի՝ էին այսոքիկ. Պուան զօրապետն, Պակի զօրապետն, Մինասն, Ստեփաննոսն, եւ ընդ նոսա 550 զօր:

Որք ի Տաթեւ՝ էին այսոքիկ. Ղիշին, Այտին, Եսային, Տիրացուն, Սիմէօնն, Արկարն, եւ ընդ նոսա 400 զօր:

Որք ի Զանդուր գաւառին՝ էին այսոքիկ. Թորոսն, Վարդանն, Մարսաթան, Նուպարն, Թովմասն, Թուրինջն, Յօհաննէսն, եւ ընդ նոսա 2000 զօր:

Եւ ի Կալեր էր Պապ զօրագլուխն, եւ ընդ նմա 700 զօր: Իսկ Ստեփաննոս Վարդանէսեան, որ ի տանէն Շահումեան, էր սպարապետն եւ տեղեկալն Պապայ, եւ էր սիրելի յաշտ Դաւթի, վասն իւրոյ քաջութեան եւ ազնուականութեանն. ուստի ետ նմա յետոյ նաեւ զիշխանութիւն եւ զկալուածս երից Մելիքաց:

Եւ ի Մեղրի էին այսոքիկ զօրավարք. այսինքն՝ Կոստանդին, Յօհաննէսն, Սարին, Առաքելն, եւ ընդ նոսա 400 զօր: Սոքա զդէմ կալան ութուտասան հազար զօրացն ի յամուր աւանն Մեղրեայ, եւ ի գիշերի միում սակաւութիւն յարձակեցան ութուտասան հազարացն, եւ ետուն նոցա զմեծամեծ հարուածս:

Յետ այսոքիկ որդիքն Մաղաշուղին եւ Տիլէնշի մականուանելոյն էին, շորեք հարիւր արամբք:

Զօրավարն Սիսանայ՝ հինգ հարիւրով:

Մէլիք Ղուլուն՝ երկու հարիւրով:

Աւշար Երէցն, որ եւ կոչի տէր Գասպար, երկերիւր յիսնաւ: Ատում զօրավարն Պաղաբերդուն՝ հարիւր յիսնաւ:

Ղազար զօրավարն Կուլբերդին՝ հարիւր տասամբ:

Սարգիս զօրավարն Շիվանու ձորոյն՝ երկերիւր յիսնաւ:

Մելիք Փարսաղան ի Հալի ձոր՝ երկրին՝ երկերիւր յիսնաւ:

Սրանք էին Դավիթ-Բեկի զօրավարներն ու զօրապետները, երբ Շնհէր ամրոցում էր. Մխիթարը, մեծ Գորգին, վրացի Հովհաննէսը, Բանդուր Զաքարիա իշխանը, Պայինտուր վրացի իշխանը (սրանք վրացի են կոչվում, որովհետեւ Վրաց երկրից էին, ոչ թե նրանց ազգից. քանի որ Դավիթն ու իր բոլոր զօրավարները հայոց ազգից էին, լուսավորչական), դարձյալ Մատուրը, Ղարակոզը, Թադեոսը, Եղիազարը, Հարությունը եւ այլք, այսքան զորքով:

Դավթի՝ Շնհէրում բնակվող քաջ զօրավարները սրանք էին. Պուան զօրապետը, Պակի զօրապետը, Մինասը, Ստեփանոսը, եւ նրանց հետ 550 զորք:

Ովքեր Տաթեւում էին՝ Ղիշին, Այտինը, Եսային, Տիրացուն, Սիմեոնը, Արգարը, նրանց հետ՝ 400 զորք:

Եվ մելիք Փարսաղանը Հալիձոր երկրում էր 250 մարդով:

Զավնդուր գավառում էին այս զօրավարները. Թորոսը, Նուբարը, Վարդանը, Մարսաթանը, Թովմասը, Թուրինջը, Հովհաննէսը եւ նրանց հետ 2000 զորք:

Կալերում էր Պապ զորագլուխը եւ նրա հետ 700 զորք:

Իսկ Ստեփանոս Վարդանէսյանը, որ Շահումյան տնից էր, Պապի տեղակալն ու սպարապետը եւ սիրելի էր Դավթի աչքում՝ իր քաջության ու ազնվականության պատճառով, ուստի եւ Դավիթը նրան տվեց իշխանությունն ու երեք մելիքների կալվածները:

Եվ Մեղրիում էին այս զօրավարները. այսինքն, Կոստանդինը, Հովհաննէսը, Սարին, Առաքելը եւ նրանց հետ 400 զորք:

Սրանք դիմազրավեցին տասնութ հազարանոց զորքին Մեղրի բերդավանդում եւ մի գիշեր քվորով հարձակվեցին տասնութ հազարի վրա ու նրանց զորեղ հարվածներ հասցրին:

Սրանց հետ՝ Մաղաշուղի եւ Տիլենշի մականվանյալի որդիները 400 հոգով էին:

Սիսական զօրավարը 500 հոգով էր:

Մելիք-Ղուլուն՝ 200-ով:

Ավշար էրեցը, որ կոչվում է նաեւ տեր Գասպար, 250 մարդով:

Բաղաբերդի Աղամ զօրավարը 150 մարդով էր:

Կուլբերդի Ղազար զօրավարը 110 մարդով էր:

Շիվանիձորի Սարգիս զօրավարը՝ 250 մարդով:

Մելիք Փարսաղանը Հալիձոր երկրի՝ 250-ով:

Եւ տէր Աւետիան ի նոյն Հալիձոր՝ շորեք հարիւր վաթսուն եւ
ութն արամբ:

Այս տէր Աւետիս արար զբազում մեծամեծ քաջութիւնս,
որպէս եւ ի պատմութեանս իսկ տեսանի, զի էր կարի քաջ եւ
արիասիրտ եւ զօրատր յոյժ՝ բանիւք եւ գործովք. եւ վասն
այսորիկ նա յորմէ հետէ հեռացեալ ի հայրենի երկրէն պան-
դրխտեղաւ ի Գաղատիայ, բազումք յորդորէին զնա ի հայրե-
նի նորին գաւառէ՝ անդրէն դառնալ առ նոսա եւ պաշտպանել
զերկիրն զայն. բայց նա հրաժարէր յաղագս պատուոյ իւրոյ
քահանայական կարգին:

Եւ տեր Աւետիսը նույն Հալիձորում՝ 468 մարդով:
Այս տեր Աւետիսը բազում մեծ սխրանքներ գործեց, ինչպէս
Պատմութեան մեջ եւ երևում է. շատ քաջ էր աւարիասիրտ, եւ
խոսքով հույժ գորավոր, եւ գործով, եւ սրա համար, երբ նա
հեռանալով հայրենի երկրից պանդխտեց Գաղատիայում, շա-
տերը նրա հայրենի գավառից հորդորում էին վերադառնալ ի-
րենց մոտ եւ պաշտպան կանգնել երկրին: Բայց նա հրաժար-
վում էր՝ քահանայական կարգի պատվին:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն
(Պատում Ստեփան Շահումեանի)

Թէ ՈՐՊԷՍ Ի ՎՏԱՐԻԼ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՊԱՐՍԻՑ
ՀԱՅՔՆ ԽԱՓԱՆՈՒ Ի ԿՌԻԻ ԵԼԻՆ

Զկնի խմբելոյն Աղուանից ի վերայ Պարսից շահ Հուսէի-
նին եւ սատակելոյ զնա, եւ զաթոռ թագաւորութեանն յափը-
տակելոյ, որ եղեւ 1170 թուականին Հայոց [=1721], ի ժա-
մանակի յորժամ Լակզի թաթարքն ի յերկիրն Պարսից ի կող-
մանս Հայոց եւ Աղուանից արշաւեցին եւ զգիւղորէսն Գանջու
եւ Շամախու ասպատակեալ յաւար առին, որք եւ ՂԱղուչեցին
ի Մասուրէկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու սպանին, եւ ըս-
մենայն զօրաւոր դիմակեացան սատակեցին, եւ զժողովուր-
դքս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեցին: Զո-
րոց մի ըստ միոջէ այժմ յայսմիկ վայրի չունիմք պատմել:
Եւ կամ թէ զիա՛րդ զայսչափ շարիս տեսեալ Հայոց Գուգախ
գաւառի, ընդդէմ ելին նոցա ի բաց վանել, գունդ կազմեցին,
զղէն զգեցան, պատրաստեցան ի պատերազմ, ճակատեցան
առ Թարթար գետովն՝ ընդդէմ ամենայն յարձակելոցն յառ-
պատակութիւն երկրին իւրեանց. այսինքն՝ թէ՛ Լէկզի թա-
թարին եւ թէ՛ Պարսից: Զայսոսիկ զամենեւեան յայսմ վայրի
ոչ ունիմք գրել. այլ միայն զխմբելոյն Հայոց յօթնաբերդ
գաւառին Խափանու եղելոց ձեռն արկանեմք պատմել:

Յամին 1171 հայկազեանս թուականի [=1722], յորժամ
լուան բնակիչք եօթնաբերդեան գաւառին Խափանու զասպա-
տակն եւ զաւերումն Գանջու եւ Շամախու, Հայք եւ Պարսիկ
առ հասարակ խոռվեցան եւ զահի հարեալ սասանեալ | տագ-
նապէին, եւ իբրեւ ամիսս երկուս եւ երիս առ միմեանս երթ-

եւեկս առնել ի միմեանց կասկածէին: Քանզի զանձինս իւ-
րեանց առ հասարակ ի խնամոց ընդհանրական ընտանի
խնամակալութեան բոլորովիմք լքեալս եւ լուծեալս տեսա-
նէին, եւ վասն այսորիկ քաղաք ի քաղաքէ, աղդ յաղգէ՝ եւ
իշխան յիշխանէ զկասկածանս թշնամութեան կրեալ տագ-
նապէին, որպէս եւ գրեալ է՝ թէ «Յաւուրսն յայնոսիկ ոչ
զոյր թագաւոր Իսրայելի, եւ այր իւրաքանչիւր գահաճոյս ա-
չաց իւրոց առնէր»: Սոյնպիսի աղէտս շարեաց եւ սոքա կրէին:

Ի սոյն աւուրս դառնութեան սասանութեան, Ստեփանոս
անուամբ ոմն ի կողմանցն Կալերու վանքեցի, ի Հայոց աղգէ,
խորհուրդ ի մտի դնէր անցանել ի Սիւնեաց գաւառն եւ զնալ
հասանիլ յաշխարհն Վրաց ի Մցխիթ քաղաք, առ Շահնաւուզ
իշխանն Վրաց, եւ խնդրել ի նմանէ զայր մի տալ Խափանու
ի զօրագլուխ, եւ հրաման տալ նմա զօրաժողով լինելոյ, եւ
զերկիրն ի թշնամեաց պահպանելոյ. զի զայս ոչ որք ի սոս-
կազանացն իւրովի առնել համարձակէր. եւ եթէ առնիցէր որք,
իբրեւ ապստամբեալ ի տէրութենէ՝ ի բաց մերժիւր ի ժողո-
վրդեանէն: Այլ իշխանն Վրաց մեծ էր, եւ զայսպիսի զօրագլուխ
յայնմ գաւառի կացուցանել նմա անկ էր: Իսկ արդ՝ թէ
որով մարթացի զհայցուածն իւր առաջի իշխանին արժա-
նաւոր ցուցանել, խորհեցաւ սուտ զիրս յանուն յիսուն արանց
տանուտերանց Խափանու յօրինել եւ ըստ նմանութեան իւրա-
քանչիւր կնքոց նոցա զկնիքսն քանդակել, եւ զայն գիրն նո-
քօք կնքեալ հաստատել: Եւ զօրութիւն բանից հայցուածոց
հորովարտակին | այսպիսի ինչ էր. Տո՛ւր մեզ զայր մի՝ լինիլ
զօրագլուխ, որպէս զի քոյին հրամանաւ լիցի մեզ այս օրի-
նաւոր, եւ մեր զգօրսն հոգամք պատրաստել, եւ նոքօք ըզ-
գաւառն մեր ի թշնամեաց աներկեւան առնել: Եւ գնաց Ստե-
փանոս եւ եհաս ի Մցխիթ քաղաք, յանդիման եղեւ իշխանին
վրաց, եւ գոյժ տուեալ նմա յաղագս նախաշիշատակեալ քա-
ղաքացն՝ պատմեաց նմա զամենայն վտանգս եւ զխոռվու-
թիւնս, եւ զահի եւ զերկիւղ ժողովրդեանն Խափանու, եւ մա-
տոյց նմա զհրովարտակն զոր արարեալ էր յանուն տանու-
տերանցն: Հաճոյ թուեցաւ իշխանին հայցուածն իւր, զոր յա-
նուն նոցա հայցէր:

Եւ ետ զԴաւութ Պէկն, որ ի յաղգէն Հայոց, երկու հազար
արամք, եւ զիշխանութիւն ետ նմա զգօրս գումարել եւ պահել
զերկիրն Խափանու:

Եւ ել նա յերեսաց իշխանին Վրաց եւ գնաց ժողովեաց իւր զօրս երկու հազար սպառազինաց եւ զքսան հարիւրապետս (որոց անուանքն են այսոքիկ, Ավթանդիկ, Կեօրկի, Կեօրկի փոքր կոչեցեալ, Մատուր, Ղարակեօզ, Թաթոս, Եղիազար, Յարութիւն, եւ այլն, եւ Ստեփանոս ընդ նոսա), եւ եկն հմուտ նոքօք ի զաւառն Սիւնեաց: Ազդ եղեւ զաւառապետին Նախիջեանո՞ւ եթէ Դաւութ Պէկն երթայ ի Խափան, զօրաժողով ի նիլ անդ: Ել նա երկոտասան հազարաւ ի վերայ Դաւութ Պէկին: Իսկ նա իբրեւ լուաւ զայս, հրաման ետ զօրս ժողովել ի տանէն Սիսանայ, եւ ժողովեալ խմբեցին զշորս հազարս արանց, եւ զառաջին երկու հազարսն յաւելեալ ի նոսա՝ եղեն վեց հազար վառեալք ի պատերազմ, եւ նոքօք հանդերձ ճակատեցաւ ի վերայ Նախիջեանու գետոյն՝ ընդդէմ Խանին Արդ՝ իբրեւ բախեցան ընդ միմեանս, զօրքն Խանին ի փախուստ դարձան, եւ սոքա զկնի նոցա պնդեալ փախստեայտանէին ի 18 ժամէ աւուրն մինչեւ ց21 ժամն վառեցին: Եւ ի 22 ժամուն փախստեայքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան ի կրունկս ընդդէմ Հայոցն դարձան: Իսկ Հայքն փախուսեալք եղեն ի նոցանէ մինչեւ ի գետափն. 2200 մարդ գետակուր եղեն. իսկ Դաւիթ Պէկն, Ավթանդիկն, եւ երկոքեան Կօրկիքն ամրացան ի վէմ մի յափն գետոյն, եւ անտի մինչեւ ց2 ժամ գիշերոյն հասին ի Սիսան, եւ ամենայն զերծեալքն ի փախստէից ժողովեցան ի վերայ Դաւութ Պէկին: Եւ անտի եկին յերկիրն Տաթեւ, եւ զզօրսն ժողովեալ առ ինքն՝ նստաւ ի Վանս:

Եւ իբրեւ լուան բնակիչքն Չաւնդուր զգալն Դաւիթ¹ Պէկին՝ դիմեցին առ նա, եւ զառաջինն դիմեաց Թորոսն, որ բնակէր ի Խորձոր, գալ եւ առնուլ ի նմանէ գիշխանութիւն զօրապետութեան. եւ գնացեալ ի Չաւնդուր՝ ժողովեաց զարսն տեղւոյն առ ինքն. մնաց անդ:

Յետ այսորիկ աւուրքն աւուրք դարնանային, եւ եկն հօտ մի ոչխարաց Սուրտանին, յորում էին 2000 ոչխար եւ 12 հովիւ, արածիլ ի յարտորայս նոցա. եւ զայս իբրեւ լուաւ Թորոս հարիւրապետն՝ վաղվաղակի առաքեաց զարս, եւ կոտորեցին զհովիւսն եւ առին զամենայն հօտն: Արդ՝ զայս իբրեւ

լուա Պարկուշատու Փաթալի Սուլտանն եւ իւր եղբայրն Աղաթի Սուլտանն, թէ Հայքն Չաւնդուրեան ապստամբեալ են ի Թուրքաց եւ կոտորեալք են զնոսա, գրեաց վաղվաղակի ի Լեւազ Մառաճիւր օղլի Սափի Դուլոյն այսպէս, թե այսինչ օր երկոտասան հազարու ելանեմ ես ի վերայ Հայոց, դու ես առ ընդ քեզ զամենայն զօրս Տաճկաց որք են ի Կենաուզն, եւ դու այդի եւ ես աստի ելցուք ի վերայ Հայոց եւ ջնջեսցուք զնոսա ի միջոյ: Այլ Սափի Դուլին ոչ էառ յանձն. եւ ել Փաթալի Խանն երկոտասան հազարաւ ի վերայ Չաւնդուրին. իսկ նոքա առաքեցին յառաջագոյն ի Կամնադրոյ ի յիշկերտոյ 150 սպառազէն, կալնուլ զկիրճս ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ, եւ դարան մտին նոցա անդ: Արդ՝ զօրքն Թուրքաց իբրեւ հասին անդր, զօրքն Հայոց արձակեցին ի վերայ նոցա զհրացանս՝ մինչեւ ի դարձուցանել զնոսա ի կրունկս. եւ իբրեւ դարձան նոքա, սոքա պնդեցան զկնի եւ կոտորեցին ի նոցանէ շորս հազար այր, եւ մնացեալքն փախեան ի Պարկուշատ: Բայց հետեւեալ աւուրն, ել Լեւազ Սափի Դուլին 300 սպառազէն արամբ, եւ եկն նենգութեամբ ի յԱփկու վանքն, եւ գրեաց Իքաց իշխանացն՝ զի եւ նոքա եկեացեն, որպէս զի-վՄանլեւ եւ զամենայն զիւղորայս Հայոց, որք են անդ, աւերեցեն. եւ ոչ կամեցաւ Միրզասայիլն: Այլ զայս ամենայն իմացեալ արքն Մանլեու, առաքեցին արս ի Չաւնդուրն եւ ասեն՝ թէ ել Սափի Դուլին եւ զայս ինչ եւ զայս ինչ խորհեցաւ առնել:

Յայնժամ ել անտի | Թորոս Պէկն՝ հինգ հարիւր արամբ՝ ի գիշերի, եւ ի յառաւօտուն պահու յերեքտասաներորդ ժամու եհաս ի յԱփկիս. եւ զայն տեսեալ Սափի Դուլոյն՝ փախեաւ ի նմանէ, եւ նա պնդեցաւ զկնի նոցա եւ եհար ի նոցանէ 80 այր. եւ ի ժամանակին յայնմիկ սոքա հարին կոտորեցին զերիս գիւղս Թուրքաց եւ առին զամենայն ինչս նոցա եւ դարձան ի Մանլեւ: Արդ՝ իբրեւ լուր եղեւ բանս այս ի Քիս, ժողովեցան ամենայն արք տեղւոյն այնորիկ ի միասին եւ եկին արտաքս. եւ էջ առ նոսա Թորոսն ի գլխոյ Մանլեւին, եւ հարեալ ի դիմի՝ կոտորեաց ի նոցանէ զբազումս, եւ այլքն փախեան ի Քիս. եւ նոքա զամենայն զկնի եւ զորդիս իւրեանց հաւաքեալ էին ի վերայ բարձրագոյն ինչ գագաթան մերձ ի շէնն. հրամայեաց Թորոս զօրացն ոչ պնդիլ զկնի նոցա, այլ երթալ հարկանել զքաղաքս նոցա, եւ առնուլ յաւարի զամենայն

¹ Այս եւ յաջորդ հինգ տողերը աւելի ուշ գրուած, տարբեր գրով, յետոյ առանձին թուղթով փակցուած են բնագրին մէջ: Այդ պատճառով թերեւս գրուած է Դաւիթ եւ ոչ թէ Տաւութ, կամ Գորոս՝ փոխան Թորոսի:

ստացուածն նոցա, եւ զտունս նոցա այրել. եւ իբրեւ կատարեցին՝ դարձան անդրէն ի Մանղեւ, եւ երեք օր հանգեան անդ: Եւ կոչեալ առ ինքն զՊապ Կալեքեցի՝ զորդին Սրապիտնի, կացոյց զնա կառավար ի վերայ երկրին Կենայտեղոյ, եւ ինքն դարձաւ ի Չառունդուրն: Իսկ Պապայ զնացեալ անդ՝ զօրաժողով եղեւ, եւ եկն ի Կալերա: Բայց վերոյ ասացեալ Սրապիտնի Դուլին ի Լեվազու ձորն, որքան Թուրքի գիւղորայք գոյին, առեալ փախեաւ ի յՈւրդուվար, եւ մնաց միայն չորս գիւղ Թուրքաց. եւ զերիս գիւղսն՝ աշսինքն Դամալի, Շրգի եւ Պիրենայ, ի յԱրձաւաքաբէն, հրամանաւ Պապայ զօրապետին: Հաւաքեցին ի Կալերն, եւ զնոսա ի մեծէն մինչեւ ի փոքր կոտորեցին, եւ զբոլոր ինչս նոցա առին եւ մնաց մի միայն թաղ յորում էր 60 տուն. նոքա աղաղակ բարձին առ սոսա՝ թէ միք հնազանդիմք ձեզ. եւ խնայեցին ի նոսա:

Յետ այսորիկ իբրեւ երկու ամիս ի վերայ անցին, եւ Սրապի Դուլին 500 արամբ ի յՈւրդուվարէն, եւ գիշերայն եկն ի Սալիպուն եւ եհար զերկուս գիւղս: Հայոց, զարսն կոտորեաց եւ ղկին եւ զորդիս նոցա վարեաց ի գերութիւն: Եւ զինչս նոցա: Զայս իբրեւ լուաւ Դաւութ Պէկն, կոչեաց զմի ոմն ի հարկուրապետացն՝ որոյ անունն էր Մխիթար, եւ առաքեաց զնա եւ զզօրս նորա ի վերայ նոյն մնացեալ 60 տանն թուրքաց. եւ նոքա եկեալ զամենեւեան զնոսա ի տունս իւրեանս իբրեւ զոշխար մորթեցին, եւ առին զինչս նոցա: Եւ անտի զնացին ի յանապատն Հալի ձորոյ, եւ տեսին զի այն պարսպեալ էր եւ ամուրս կանգնեալ. հրամայեաց եւ Պապայ հազարապետին զնալ ի ձորն Լեւազու, զի տրբան թուրք խցին մնացեալ անդր՝ կոտորեցեն, եւ Պապ հազարապետն, 1500 այր ընդ նմա, եւ ևկին ի Լեւազու ձորն եւ ոչ զօք գտին անդր ի Թուրքաց, զի սակաւ ոմանք մնացեալ էին, եւ նոքա եւս փախուցելս անկան ի յՈւրդուվարն: Իսկ Պապ քննեաց եւ եզրտ անդ զբազում ինչս եւ զստացուածս, եւ առաքեաց զայնս ի Զուվարու եկեղեցին, եւ կացոյց անդ պահապանս, եւ ինքն խաղաց զնաց ի Վայրիվարու գիւղորայսն Հայոց եւ թէ՛ ի սոցանէ եւ թէ՛ ի Լեւազու զբազում ինչս եհան. եւ ի նոսա եզրտ գերիս՝ տունս թուրքացեալս, եւ կոտորեաց զնոսա, եւ էառ զինչս նոցա եւ առաքեաց զնոսա ի Զուվար, եւ այլ ոչ եւս մնաց Թուրք

ի հապան: Բայց միայն ի կողմանս Փոխուրութա սարին ժողովեցան Թուրքն ի Զեւու բերդն, որոց զուլսն էր Ասլամազ Պէկն: Զայս իբրեւ լուաւ Տաւութ Պէկն, գրեաց ի Հալուձորոյ առ Թորոս հազարապետն եւ առ Պապ հազարապետն, զի եւ նոքա ելցեն անտի զօրօք իւրեանց ի վերայ հէնիցն Թուրքաց, եւ ինքն եւս եհաս ի վերայ նոցա յայնմ կողմանէ. մարտ եղին ընդ նոսա, հարին սատակեցին զնոսա մինչեւ ցՅ3 ժամ աւուրն, եւ ոչ մի ոք զերծաւ ի նոցանէ: Եւ անտի իբրեւ եկին ի Դարաշիմէն, Թորոս Պէկն եւ ընդդէմ Տաւութ Պէկն, եւ ասէ. Զքեզ ոչ խնդրեմ, այլ զերկիրն իմ ես պահպանեմ: Եւ անտի դարձաւ ի Չափունդուրն, Դաւութն զնաց ի բերդ իւր, եւ Պապ՝ ի Կենայտեղն:

Անդ յետ այսց բանիցս, Թորոս ժողովեաց յիւր երկրէն վեց հազար զօրս՝ առ ի զնալ ի վերայ Ուրդուվարայ: Յայնժամ Մելիք Ֆռանկուլն ի Ենցիվանակու գրեաց առ Թորոս և նկատութեամբ այսպէս, թէ Փաթալու Սուլտանն լուեալ է թէ դու կանեկոց ես ի վերայ Ուրդուվարին, ինքն եւս զօրս կազմեալ է եւ պատրաստեալ, զի յորժամ դու ելանիցես այդի, նա մտեալ յերկիրն քոյ՝ աւերեսցէ: Ուստի յոյժ բարոք առնես, եթէ յառաջ եկեսցես ի վերայ Պարկուշաթայ, զի եւ ի մեր Պարկուշաթայ Հայոցն քեզ բազում օգնութիւնս առնեմք: Իսկ նա հաւատաց, եւ ել միամտութեամբ եւ զնաց մինչեւ Եղայ հորթ, որ է ի սահմանս Պարկուշաթայ, ինքն եւ վեց հազար զօրք ընդ նմա: Եւ եկն Ֆռանկուլն եւ երկու հազար զօրք ընդ մնա, եւ եկաց ի մի կողմն զօրացն Թորոսին: Եւ Գաթալու Սուլթանն, ինքն եւ եղբայրն իւր Աղասի Սուլթանն եւ տասնեւութն հազար զօրք ընդ նմա, եւ եկաց դէմ յանդիման զօրացն Թորոսին, սոքա մարտ եղին ընդ նոսա եւ հարին խորտակեցին զճակատն Թուրքաց. եւ իբրեւ տանէին զնոսա փախստականս առաջի իւրեանց, Փռանկուլն զարս արձակեաց ղկնի Սուլտանին եւ ասէ, Զի՞նչ գործէք, զիա՞րդ փախչիք, դարձարուք ի կրոնիս, զի ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի յառաջոյ եւ մեք ղկնի սոցա խորտակեսցուք զսոսա: Եւ արարին այնպէս. եւ կոտորեցին զզօրսն Թորոսի, եւ զԹորոս սպանին, եւ ի վեց հազարացն՝ միայն հազար չորս հարիւր մարդ զերծաւ, եւ այլքն մեռան, եւ փախստականքն եկին ի Չափունդուրն:

Իսկ Փաթալու Սուլտանն կամեցաւ զալ մտանել ի Զա-

վունդուր երկիրն, եւ աւերել զայն: Բայց Նուպար զօրապետն նստաւ յերկիրն Թորոսի, եւ առաքեաց առ Պապ զօրապետն զարս եւ ասէ. Դու ինքնին գիտես զի ահա կորեաւ զօրքն մեր, եւ արդ յարուցեալ զայ ի վերայ մեր Փաթալու Սուլտան, մեզ յօգնութիւն հասիք: Եւ նա առաքեաց առ նոսա երկու հազար զօրս ի Չավունդուրն՝ յօգնութիւն Նուպարին: Իսկ Փաթալու Սուլտանն իբրեւ լուաւ թէ յօգնականս ետուն Նուպարին ի Կենաուզայ, դարձաւ յետս: Արդ ի զօրացն Պապայ որք եկին ի Չավունդուրն՝ երկու զօրապետք ապստամբեցան ի Պապայ, եւ եկեալ ի Լիշքին զօրաժողով եղեն եւ կամեցան ունիլ զՊապ. եւ նա փախեաւ անտի, եւ ասեն՝ մեր կառավարեմք զերկիրն. զայս իբրեւ լուաւ Տաւութ Պէկն՝ առաքեաց առ նոսա զԿօրկի զօրապետն 200ով եւ հաշտեցոյց զնոսա, եւ վերստին կացոյց զՊապ ի վերայ նոցա, եւ զվերոյ յիշեալ Լեւազու առեալ աւարսն բաժանեցին ի մէջ իւրեանց:

Արդ՝ յետ այսորիկ իբրեւ մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցին, եկն լուր առ Պապ ի յԱրդուվարայ, թէ Թուրքն վերջստին զօրաժողով եղեալ առ ի գալ աւերել զԽափան: Յայնժամ խորհուրդ արարին ծերքն Կենաուզայ՝ զի մարդիքն գիւղօրէից բոլոր հաւաքեցեն ի երկու գիւղս¹, ի Կեսն վանք կոչեցեալ շինէն մինչեւ ի Կալեր, եւ ի կողմանցն Կալերու մինչեւ ի Մանլեւ եւ մինչեւ ցԱփքիս: Եւ իբրեւ ժողովեցին զամենեւեան զնոսա անդ, ի հետեւեալ աւուրն տեսին զի Սափի Ղուլին եւ որդին Ղազու Ուրդուվարեցոյ եւ որդին Շահիսլամին եւ ութ հազար զօրք² ընդ նոսա անցեալս առ նոսա ի յԱլանկեզայ սարոյն եւ եկեալս ի վէմն Պուղայ: Արդ՝ իբրեւ լուաւ Պապ զանցանելն նոցա, ել ընդ առաջ նոցա երկու հազարաւ, եւ ետես ընդ այն՝ զի զօրքն թշնամեաց բազումք են յոյժ, դարձաւ յետս. իսկ ժողովուրդք գիւղօրէիցն որք հաւաքեալք էին ի վերոյ ասացեալ տեղոյ, ամենեւեան անցին ի սարոյն Խաչալուլու ի հողն Չավունդուրին, եւ այլազգիքն յառաջ խաղացեալ եկին մինչեւ ի Դաշաւտուն եւ զբոլոր գիւղորայսն քանդեցին:

Իսկ Տաւութ Պէկն իբրեւ լուաւ այնպիսաբարն զալն այլազգեաց, ել երկու հազար եւ ութ հարիւր արամբ, եւ էջ ի

դաշտ անդր. եւ զայս լուեալ այլազգեացն փախեան ի յԱրդուվար: Այլ Տաւութ Պէկն իբրեւ լուաւ՝ թէ Պապ սակաւ ումամբ է կացեալ, բարկացաւ յոյժ ի վերայ նորա եւ ասէ. Միթէ շիցէ՞ բաւական զի փախեաւ ի պատերազմէ, եւ արդ ոչ եւս կամի գալ առ իս: Եւ ել անտի Տաւութ Պէկն եւ եկն ի Կալերս, եւ կալեալ անդ զՊապ՝ տարաւ ընդ ինքեան, եւ անցեալ ընդ Խաչալուլու սարոյն՝ եկն յիշկետ, եւ անդ զխառեաց զնա, եւ զտուն նորա աւար էառ եւ երեք օր նստաւ յիշկետ, եւ յետ երից աւուրց զնաց ի Գեմանցու դաշտն:

Եւ այլազգիքն իբրեւ լուան թէ Տաւութ Պէկն անցաւ ի Չավունդուրն, ել Սափի Ղուլին եւ որդին Ղազու եւ որդին Շահիսլամին երկոտասան հազարաւ, եւ անցին յԱլանկեզայ սարոյն ի Կենէուզն եւ զբոլոր գիւղորայսն այրեցին. եւ լուր էհաս Տաւութ Պէկին վասն այսր ամենայնի ի Չաւունդուրն, զի յաւուրսն յայնոսիկ բնակէր նա ի Մավն, եւ ել չորս հազարաւ ի վերայ այլազգեացն, եւ եգիտ զնոսա ի Լիշքին որ է յայնկոյս Ղօզղօզ գետոյն: Իսկ Թուրքն բնակեալ էր ի Լէկին. իբրեւ եւ տեսին զսոսա՝ ելին արտաքս եւ եկին ի Գողթ, ոչ է գետափն...¹ եւ ոչ ետուն անցանել զգետն. եւ սոքա աստի եւ նոքա անտի մարտ եղեալ կոռէին յառաւօտէ մինչեւ ի 24 ժամ աւուրն, մինչեւ ի գալն նոցա ի Ջիպանդի զգուխն դաշտուն: Եւ ի գիշերի Տաւութ Պէկն էանց ի Հալի ձորն: Եւ ի յառաւօտուն պահու, նոքա իբրեւ տեսին թէ Տաւութ Պէկն ոչ է անդ, եւ ոչ ուստեք էր նոցա այնուհետեւ երկիւղ, անցին ի Գուրամ, եւ եկին աւար հարկանելով զկողմանս Գուրամու՝ մինչեւ ի Մեղրայ: Արդ՝ մինչեւ եկեալ էր նոցա ի Մեղրայ, մեղրացիքն վասն զի լուեալ էին զգալ նորա ութուսասն² հազարաւ, ժողովեցան արք քաղաքին յերիս թաղս: Իսկ զօր այլազգեացն դիմեաց զառաջինն մտանել ի փոքրիկ թաղն, եւ սոքա ի վեր առին զկամուրճն, կալան զանցս գետոյն զինուք եւ թուփանկովք, եւ նոքա լքան անցանել զգետն: Եւ յայնմ վայրի որք մնացին ի փոքրիկ թաղն՝ լուրս առաքեցին արանցն Գուրհամոյ...³: Այլազգիքն դիմեցին ի մեր փոքր

1 Ձեռագրին մէջ՝ մէկ բառի տեղ պարսպ թողուած է:

2 Ձեռ. ԺԷ:

3 Ձեռագրին մէջ՝ երկու բառի տեղ պարսպ թողուած է:

1 Ձեռ. ի 2 գիւղս:

2 Ձեռ. ք հազար զօրք:

թաղն. ուստի մինչև ցերկու օր եթէ յօգնութիւն մեզ ոչ հասանիցիք՝ գերիմք ի նոցանէ: Եւ Ստեփաննոս Վարթանէս Շահումբանէս ի գիշերասյն ելեալ գնացի ի Զավընդուր առ զօրասանսն Պալինտուր, եւ յայտ արարի նմա զամենայն նեղութիւնս եւ զանձկութիւնս Մեղրացւոց, եւ նա առժամայն հրաման տայր վաղվաղակի գալ ժողովիլ առ նա ամենայն զօրականացն. եւ եկին խմբեցան 2000 քաջ սպառազէն ի Զավընդուր եւ ի Գուրհամայ, եւ ել նոքօք եւ գնաց բանակեցաւ այն գիշեր ի Մազրան աւանն, եւ Ստեփանն ընդ նմա. եւ մերձ յառաւօտուն պահու՝ ելին կազմեցան եւ անցին գնացին ի կողմանցն Ափիկու, եւ հասին ի Մեղրի: Իսկ զօրքն Թուրքաց ի բանակէ անտի իբրեւ զբազմութիւն զօրացն Հայոց տեսանէին՝ ոչ հաւատային թէ յօգնութիւն իցեն նոցա հասեալ յայլ ուստեքէ: Այլ ասէին թէ Մեղրացիքն | Կանանց իրեանց զգեցուցեալք են զգեստ առնացի եւ զարդ պատերազմի. եւ տուեալ զբազում սուտ գորշակս ի ձեռս նոցա, առ ի երկեցուցանել զմեզ:

Արդ մինչ չեւ էին հասեալ օգնականքն Հայոց ի Մեղրի, քաջ եւ արի սպառազէնքն Մեղրացւոց գործ քաջութեան ի նմին գիշերի գործեցին, զի անցեալ յայնկոյս գետոյն յեղակարծումն ժամու՝ ի մէջ բանակի թշնամեացն, յարձակեցան եւ զբազումս ի նոցանէ ի սուր սուտերի սատակեցին, մինչև եւ զորդին Շահ Իսլամին երկու հազարաւ ի փախուստ արկին ի յՈւրդուար քաղաք. այլ զի սակաւք էին՝ ոչ կարացին ի սպառ ջնջել եւ անհետս առնել զնոսա անտի. դարձան անդըրէն ի Մեղրի:

Իսկ օգնականքն Հայոց իբրեւ գային ի մեծ թաղն Մեղրու հասանէին, Մեղրացիքն վաղվաղակի նոցա զկերակուր պատրաստէին: Յայնժամ արգելու զնոսա Պալինտուրն, որ էր իշխան եւ զօրագլուխ ամենայն զօրուն եկելոյ ընդ նմա, եւ ասէ. քաւ լիցի մեզ ուտել, մինչ չեւ իցեմք վանեալք ողորմութեամբն Աստուծոյ զթշնամիսն մեր: Զի խորհուրդ եւ ջան էր նորա գործ պատերազմի փութով վճարել. վասն զի միով աւուրք յառաջ քան զայն, այլազգիքն գրեալք էին յայնկոյս գետոյն Երասխայ զօրականացն Թուրքաց՝ գալ օգնութիւն հասանել նոցա. եւ նոքա ի պատրաստի էին բազում գնդաւ գալ հասանիլ ի թիկունս նոցա: Ուստի վաղվաղակի հանդէս առնէր ամենայն զօրուն եկելոյ ընդ նմա եւ որք ի յամրի անդ

էին, եւ կարգէր կազմէր, եւ զնոսա յերիս գունդս բաժանէր, առ յիւրաքանչիւր զունդ 860 սպառազէն վառեալ: Ապա ի վեշտասաներորդ ժամու աւուրն՝ մի գունդն խրախոյս բարձեալ մղիլ սկսաւ ի մէջ զօրացն Թուրքաց, յաջ եւ ահեակ կոտորելով. եւ այլ երկու գուղքն յաջմէ եւ ահեկէ զօրաց թշնամեաց՝ ձայն տուեալ զաղաղակ բարձին, ի վերայ յարձակեցան, եւ ի 16 ժամէ աւուրն մինչև ց23 ժամն ի մէջ առին զբազմութիւն զօրացն անօրինաց, եւ հարին կոտորեցին ի նոցանէ աւելի քան զմեծասան հազար այր. ի սոցանէն անկան յերեւելի անձանց լէվազեցի Մուրում Քալանթարն եւ այլք բազումք, եւ մնացեալքն մազապուրծ անկան ի յՈւրդուար քաղաք: Եւ ձերբակալ արարին զՈւրդուարեցի Հաճի Շափին, որ էր այր երեւելի ի մէջ ամենեցուն նոցա, եւ առին զամենայն զկահ զկարասի բանակի նոցա, զգէն զսուր եւ զամենայն գործիս պատերազմին, եւ զամենայն դառ եւ զաւար նոցա: Եւ եղև ուրախութիւն մեծ ամենայն բնակչացն Խափանու:

Իսկ զՀաճի Շափին՝ զօր ըմբռնեցին, կամէր Պալինտուրն զօրագլուխն ածել զնա առ Դաւիթ, բայց իշխանք Մեղրացեայ աղաչեցին զնա թողուլ զՀաճին անդ առ նոսա. եւ նա շնորհեաց նոցա: Եւ եղին զնա ի պահեստի ի տան տեառն Ներսիսի: Եւ զօրականքն ամենեքեան գնացին իւրաքանչիւրքն ի տունս իրեանց, եւ շինականքն Գուրհամայ դարձան գնացին եւ բնակեցան իւրաքանչիւր ի տունս իւրանց, որք վասն ահի հէնիցն անցեալք էին յերկիրն Զավընդուր, որպէս ի վերոյ ասացաք:

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամ ի վերայ անցանէր, եղբայրն Երվանու Խանին բազում զօրօք կուտէր առ ի գնալ յօգնութիւն եղբօրն իւրոյ, որ պաշարեցեալ էր ի յերեւան քաղաքի ի զօրացն | Օսմանցւոց. արդ՝ սա իբրեւ բազում զօրօք ի յՈւրդովար քաղաք գայր հասանէր, ամենայն մահմետականքն քաղաքին յառաջ մատուցեալ բողոք բարձին զհայոցն Մեղրեայ, եւ ասեն. Դատ արա ընդ մեզ եւ ընդ նոսա, զի նոքա կոտորեցին կորուսին զամենայն այր քաղաքիս: Եւ նա առաքեաց գծառայն իւր ի Մեղրի՝ կոչել առ ինքն զոմանս ի գրլխաւոր իշխանացն, առ ի գիտել զպատճառն այնպիսոյ աղմբկի: Իսկ իշխանքն Մեղրեայ իբրեւ զայն լսէին, տաքնապէին վարանէին ի միաս իրեանց: Ի միասին գային ժողով-

էին խորհուրդ խորհէին եւ ասէին. զի՞նչ արասցուք, զի թէ երթայցեմք՝ մեծ վտանգ է մեզ, եւ թէ ոչ երթայցեմք՝ վիշտ վտանգի է մեզ եւ ժողովողեանս. վերջապէս վասն հասարակի օգտի հաճեցան ոմանք. ի ծերոցն զվտանգ մահու յանձն առնուլ, եւ երթալ առ Խանն: Եւ իբր մօտին սոքա ընդ ծառայքսն Խանին ի յՈւրդովար, քաղաքացիք առ հասարակ դիմեցին ի վերայ նոցա՝ սպանանել զնոսա. բայց ծառայքն Խանին ոչ հտուն թոյլ, մինչև ածին կացուցին զնոսա առաջի Խանին, եւ քաղաքացիքն զհետ նոցա երթային մինչև ի դուռն Խանին. եւ իբրեւ յանդիման եղեն նմա, սկսան քաղաքացիքն աղաղակել վերստին եւ ասեն. Դատ արա ընդ մեզ եւ ընդ Մեղրացիսն, զի կորուսին սպանեցին զմեզ: Եւ ի հարցանելն Խանին զՄեղրացիսն, պատասխանի առնէին նմա՝ թէ մեք զոչ ոք ի դոցանէ ի զուր տարապարտուց սպանաք, եւ ոչ ոմեք մեղաք, այլ դոքա բազում զօրս կուտեցին եւ զբազում գիւղորէս մեր կոտորեցին կործանեցին եւ ի գերի վարեցին. ապա ի զուր տարապարտուց եկի[ն] պաշարեցին զմեզ եւ կամեցան բնաջինջ առնել զմեզ, եւ մեք առ ի պաշտպանել զմեզ՝ ընդդէմ դարձաք դոցա եւ ի բաց վանեցաք. եւ արդ՝ հարց ցրոսա թէ զի՞նչ մեղաք, զո՞ սպանաք, ո՞ւմ ընդդէմ դարձաք արքունեաց, զի դոքա եկին պաշարեցին զմեզ եւ կամեցան ջնջել զմեզ: Յայնժամ ասէ Խանն զՈւրդովարեցիսն. Ո՞վ հրամայեաց ձեզ ելանել ի վերայ նոցա առ ի կողոպտել եւ կորուսանել զնոսա. Եւ նոքա ասիւրեբան եղեն եւ ոչ կարացին տալ առ այն պատասխանի: Ապա ասէ ցնոսա Խանն. Ո՞վ եղև ձեզ առիթ եւ առաջնորդ ելանելոյ ի վերայ նոցա: Եւ նոքա ասեն Սափի Ղուլին կպղեցի՝ որդին Մանիչարի, եւ որդին Ղազու Ուրդովարեցի, եւ որդին Շահ Իսլամին: Եւ կալեալ Խանին զՍափի Ղուլին, խրպտեաց զնա խստագոյն գանիւք, եւ էառ ի նոցանէ զտուգան, եւ զՄեղրացիսն արձակեաց խաղաղութեամբ ի տեղիս իւրեանց, եւ ինքն չուեաց գնաց անտի:

Ապա այնուհետեւ սկսան Ուրդովարեցիքն առնել զհաշտութիւն ընդ Մեղրեցիսն եւ խնդրեցին արձակել նոցա զՀաճի Շափին, եւ նոքա եւս խնդրեցին ի նոցանէ արձակել զգերիսն, զօրս ի գիւղորէին ըմբռնեցին, եւ յանձն առին արձակել զնոսա: Յայնժամ գրեցին Մեղրացիքն առ զօրագլուխսն Ագուլեցուց, որպէս զի ընկալցին ի յՈւրդովարեցեացն զեօթանասուն

անձինս Հալոց գերեցեալս ի նոցանէ, եւ ազդ արասցեն ինքեանց թէ ընկալան զնոսա, որպէս զի եւ ինքեանք արձակեացն զՀաճի Շափին, եւ արարին այնպէս. եւ սոքա արձակեցին զՇափին, եւ եղև այնուհետեւ խաղաղութիւն ի մէջ նոցա:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ
(Պատում Տէր Աւետիք Բաճաւայի)

Ա.— Արդ՝ եկեալ Դաւիթ Պէկն ի Խափան 412 արամբ բանակեցաւ ի տեղին որ կոչի Իջդէփէ, եւ անդ մարտեաւ զառաջինն ընդ Ղարաշօուր, կոչեցեալ Թուրքաց, եւ յաղթեաց նոցա: Եւ ապա եկեալ բնակեցաւ ի յամուրն որ կոչի Շահեր, եւ կոչեաց առ ինքն զառաջնորդն Տաթեու՝ զկիրակոս վարդապետըն, եւ զԴաբրիէլ վարդապետն եւ ժողովեաց ի վերայ իւր զարսն տեղուցն, եւ ասէ՝ թէ եկեալ եմ աստ առ ի բառնալ զԹուրքն ի միջոյ. եւ զնացեալ եհար զգիւղորէսն Թուրքաց, եւ բերեալ զինչս եւ զստացուած նոցա՝ եկեր:

Բ.— Եւ զայն տեսեալ երեսուներկու ձիւանչիւրն կոչեցեալ ցեղն Թուրքաց, եկին միաբան ի միասին ի Շահեր՝ ի վերայ Դաւիթ Պէկին: Իսկ նորա եւս ժողովեալ առ ինքն զարսն Շահերու, եւ ընդ առաջ նոցա ի յիջդէփէ, եւ անտի ետես զզօրս թշնամեացն իբրեւ զվեշտասան հազարս, եւ ընդ ինքեան առեալ զարս սպառազէնս 400, յուսացեալ յԱստուած՝ դոչեցին զնա, եւ հարեալ ի դիմի նոցա յաւուրս երիս՝ խորաակեցին զնոսա, եւ առին զամենայն ինչ նոցա, զգէն եւ զերիվարս նոցա: Յետ այսորիկ առաքեաց նա զՄիխիթար զօրապետն իւր ի շէնսն որ կոչիւր Քուրդլար. եւ եկեալ նորա եհար կոտորեաց զամենայն բնակիչս նորա զայլազգիս, եւ էառ զամենայն ինչս նոցա եւ դարձաւ:

Գ.— Ընդ այնու ժամանակաւ էր ոմն Մելիք Տաթեու ուրացող, որ յառաջն կոչիւր Դաւիթ, յետոյ ուրացեալ զՔրիստոս հանդերձ տամբն իւրով կոչեցաւ Պաղեր, եւ որդիք նորա ամենեքեան եղեն Շահ | Ղուլի: Սա ժողովեալ զարսն Տաթե-

ուե առ ինքն. եւ կանգնեալ անդ ամուրս, խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւիթ Պէկին: Իսկ նորա լուեալ զայն ամենայն, եւ վաղվաղակի ի վերայ նորա ի պատերազմ, եւ պաշարեալ զամուրս նորա՝ յետ երկուց ատուրց էառ զայն, եւ կալեալ զնա էած ի Շնհեր, եւ զամենայն ստացուածս նորա: Եւ հրամայեաց նմա զաւուրս երկոտասան, ի մէջ եկեղեցւոյն, յանդիման ամենեցուն, ասել այսպէս բարձր ձայնիւ թէ՛ Լոյսն Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յ ուրացողին. եւ ապա եհատ զգլուխ նորա: Եւ ինքն եկեալ նստաւ ի Տաթեւ:

Դ.— Արդ՝ զայս ամենայն իմացեալ ամենեքեան որք բնակեալք էին ի Չանդուրն, զառաջինն եկն առ նա Թորոս զօրապետն, եւ ընդ նմա հնգետասան այր: Եւ ետ նմա զիշխանութիւն զօրապետութեան եւ առաքեաց զնա, եւ ընդ նմա ըզՊայնտուր սպարապետն ի Չանդուր: Յետ այնորիկ դիմեցին առ նա զօրօք իւրեանց որդիքն Մաղայ Մելիքին Զուղայու, որ եւ կոչի հին Զուղայ՝ ի Գողթան գաւառի, եւ որդիքն Տիլէնչի մականուանելոյն, եւ սոքա ամենեքեան գային խառնէին եւ յաւելանային ընդ զօրսն Դաւիթ Պէկին, իբր երկուս հազարս արանց զօրաւորաց: Գրեաց Դաւիթ պէկն նաեւ առ Մելիք Փարսաղան եւ առ փեսայ նորա տէր Աւետիսն՝ զալ ի յօգնութիւն ինքեան: Վասն զի զայն ամենայն լուեալ եւ տեսեալ Պարսիցն, որք շուրջ էին զնոքօք կուսակալք նաեւ կուսակալն Խափանու, Խանն Պարկուշատու՝ որ կոչի Բաթալի Խան, եւ Խանն Ղարադուզ երկրին. սոքա ամենեքեան եկեալ ի միասին, ելին ի վերայ Չանդուր գաւառին՝ ութ եւ տասն հազարաւ, յաւուր քառասնորդաց պահոց ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին:

Ե.— Իսկ Հայոցն յուսալով յողորմութիւնն Աստուծոյ ի գիշերի յարութեանն Քրիստոսի դիմեալ ի վերայ բանակի նոցա՝ հարին կոտորեցին զնոսա, եւ առին զբանակն, եւ զայլսն փախըստականս արարին: Յետ այսորիկ եկին մելիք Փարսաղան, եւ տէր Աւետն ի յողջոյն Դաւիթ Պէկին: Իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, եւ ասէր՝ ընդհօր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ, եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի Շնհեր, եւ անդ արկանել զնոսա ի բանտ, եւ էին նոքա զաւուրս հօգետասան ի բանտի անդ:

Զ.— Եւ դէպ եղեւ յաւուրսն յայնոսիկ, Յոհաննէս (պետն Գուգարացոց)¹ զալ ի կողմանս յայնոսիկ՝ յիսուն եւ վեց հազար հայագունդ զօրօք, պաշարել զանմատչելի բերդն Որոտնայ, եւ ի չկարել առնուլ զայն եւ Թուրքաց, գայ ի Շնհեր եւ զտանէ անդ զտէր Աւետն եւ զաներ նորա ի կալանս. ազատէ զնոսա եւ առաքէ Դաւիթ Պէկին ի Հալիձոր: Եւ ինքն եկեալ ի Տաթեւ՝ առնու զգանձն Դաւիթ Պէկին եւ գառնայ ի տեղի իւր: Իսկ Դաւիթ Պէկին ընկալեալ զՄելիք Փարսաղան՝ կացոյց զնա յիրում կարգի զօրապետ ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն եւ վեց զօրաց: Եւ զտէր Աւետն ի վերայ շորեքհարիւր քառասնից: Եւ զնոսա եւ զամենայն զօրս իւր կուտեալ եւ զնաց նա ի Ղարաշիմէն եւ բանակեցաւ անդ, եւ անտի հրեշտակս արձակեաց ի Չանդուր, ի Մեղրի եւ ի Կենաուզ, գալ ժողովիլ առ նա, եւ եկին հասին զօրապետքն յամենայն կողմանց:

Է.— Բայց Թորոս սպարապետն ընդդէմ եկաց նմա ի կռիւս. եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա: Եւ ժողովեալ զնոսա անտի՝ եւ զնաց նա ի վերայ Աւաւմազ Դուլին, եւ մատուցեալ պաշարեաց զամուրս նորա, եւ դժուարացաւ առնուլ զնա, զի էր բարձրաբերձ եւ անառիկ յոյժ: Եւ յետ երկուց ատուրց բախելոյն զայն, դիմեալ ի վերայ Միսիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն, մօտեցան ի պարիսպ անդ: Իսկ նոքա քարածիգ եղեալ ի վերուստ անտի մերժեցին զՄիսիթարն. բայց տէր Աւետիսն խաբանօք ելեալ ի բերդն՝ կալաւ զոստիկանն. եւ յայսմիկ նուագի ի շորս կողմանց զեղանիլ սկսան զօրքն Հայոց, եւ հարին կոտորեցին զզօրս ամբողջն, եւ ի նմին աւուր մեռան ի Թուրքաց շորս հազար. իսկ ի Հայոց՝ սակաւ ոմանք: Եւ անտի զնաց ի Սիսան գաւառ, եւ անդ կալեալ կոտորեաց զիշխանս Թուրքաց: Եւ եկեալ պաշարեաց զմեծագոյն եւ զանառիկ բերդն Որոտնու, եւ էառ զայն յետ շորից ատուրց, ի տօնի Մաղկազարդին:

¹ Զեռագրին մէջ երկու բառի տեղ պարսպ թողուած է, Յօհաննէս անունէն Լոր. մատիտով յետոյ մէկը լրացուցած է, դրելով պետն Գուգարացոց. գիրը Հ. Եղիա Վրդ. Փէլիկեանինն է: Հմմտ. Գուգարեանցի հրատարակութեան մէջ (Դաւիթ Բէգ, Վաղարշապատ 1871, էջ 10, թիւ 28):

Ը.— Եւ եղեւ յետ այնորիկ առաքել զբաղմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Պարկուշատու, եւ ինքն մնաց սակաւութի Սիւսան գաւառի: Եւ ել ի վերայ նորա հանն Նախիջեանու շորերտասան հազարաւ ի պատերազմ, եւ անկան ի նմին պատերազմի ի Հայոցն իննհարիւր այր: Եւ անտի եկն Դաւիթ Պէկըն ի Հալիժոր, եւ ժողովեալ զարտն տեղւոյն՝ գնաց ի Շիշկետ, եւ անդ ի շարախօսելն զՊապայ զօրապետին՝ հաստ զգլուխ նորա: Եւ անտի գնաց ի Զանգուր, անդ եւս զօրածողով լեալ, եւ առեալ ընդ իւր զզօրսն՝ գնաց ի վերայ Թուրքին, եւ հարին կոտորեցին Շահայպակլու գիւղորէսն, եւ զինչս նոցա առեալ՝ եկին ի դաշտն Կումանու:

Թ.— Եւ այր եկն առ նա, եւ ասէ. Ահա Թուրքն խափանու, Ուրդուարու, Թաւրիզու եւ Ղարատաղու քսան եւ ութն հազարաւ դիմեալ դան կամ ի Մեղրի եւ կամ ի Կենաուզն: Իսկ նորա լուեալ զայն՝ վաղվաղակի ժողովեաց զամենայն զօրս իւր եւ եկեալ բանակեցաւ ի Կալեր. եւ ընդ այգն ընդ առաւտուն հասս ի Լճիկն, եւ սկսաւ պատերազմն. եւ իբր էանց օրն՝ թողեալ անդ զԹուրքն՝ եկն ի Փոխտուրութայ սարն, եւ անտի ի Հալիժոր: Յայնժամ սկսաւ Թուրքն հարկանել զգիւղորայսն, կոտորել եւ ի գերի վարել, մինչեւ ի զալ նորա, եւ պաշարել զՄեղրի. եւ յետ հինգ աւուր պաշարմանն՝ առին զփոքրիկ թաղն: Յայնժամ հրեշտակս արձակեցին ի Կալեր, զօրապետացն, զալ օգնութիւն հասանել ինքեանց: Եւ ել գնաց գիշերայն Ստեփաննոս Շահում Զատայն ի Զանգուր, եւ ժողովեալ անտի զամենայն զօրս տեղեացն՝ յառաօտուն պահու հասին արանցն Մեղրու, եւ հարին կոտորեցին զամենայն զբանակն Թուրքաց, եւ թափեցին ի նոցանէ զամենայն զերեալսն, եւ կալան զգլխաւորն նոցա. եւ առին զբոլոր բանակ եւ աւար բազում յոյժ: Զայս մեծ բարութիւնս արար Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս, որոյ զփոխարէնն հատուցէ նմա Աստուած: Ուստի եւ Դաւիթ Պէկն ըստ արժանեացն փառաւորեաց զնա, տալով նմա զերկիր | եւ զիշխանութիւն երից Մելիքաց, որպէս զի նա միայն իշխեսցէ եւ դատեսցէ զնոսա:

Արդ՝ իբրեւ զայս ամենայն յաջողեաց նոցա Աստուած, կուշեալ Դաւիթ զզօրագլուխսն իւր՝ առաքեաց զնոսա ի Ղազան-

կուլու սարն, ի վերայ Թուրքմանաց. եւ զնացեալ անդ գիշերայն՝ անկան ի վերայ ամենայն բնակչաց երկրին, եւ կոտորեալք զնոսա՝ առին զամենայն ինչ նոցա, վեց հազար երեք հարիւր ոչխար, եւ շորս հազար հարիւր երեսուն զայլ անասունս նոցա: Եւ մինչդեռ զհետ մտանէին փախստէիցն՝ պատահեցաւ միայնակ Մխիթար հազարապետն առաջի թշնամեացն, առ որ քարածիդ լեալ՝ կալան. իսկ նա աղաղակել սկսաւ՝ թէ Թուրքն տանին զիս: Եւ իսկոյն աճապարեալ տէր Աւետին՝ թափեաց ի ձեռաց նոցա: Եւ առեալ զամենայն զառ եւ զաւար՝ դարձան ի Հալիժոր առ Դաւիթ, որոյ տեսեալ զայն ամենայն՝ ուրախ եղեւ յոյժ: Եւ յետ տասն աւուր՝ դարձեալ առաքեաց զզօրսն ի լերինս Կասպելու, ի վերայ Թուրքմանին, որք զնացեալ հարին եւ զնոսա անդ, եւ առին զինչս նոցա եւ զանասուն 900, եւ դարձան ի Հալիժոր: Եւ յետ վեց աւուր՝ առաքեաց զնոսա ի վերայ բնակչաց գաւառին Պարկուշատու: Բայց զի Մխիթար հազարապետն խռովեալ էր ընդ տեսուն իւրոյ, իբրեւ գնացեալ զօրքն հարին զբնակիչս երկրին, եւ ել Բաթալի հանն ընդդէմ նոցա, Մխիթարն փախեաւ: Իսկ հանն կրճատեալ կոտորեաց ի սոցանէ 200 այր, եւ կալեալ զպարոն | Ստեփանն ածին կապեալս ի Պարկուշատ քաղաք: Եւ զայն լուեալ Դաւիթ՝ սրտմտեցաւ յոյժ ի վերայ Մխիթարայ, եւ հրամայեաց հատանել զգլուխն, այլ միջնորդեալ ոմանց՝ դարձուցին զվճիռ մահուանն: Իսկ պարոն Ստեփանն իբրեւ ածեալ եղեւ ի Պարկուշատ՝ գտաւ անդ ոմն բարեսէր Թուրք, որ գթացեալ ի նա՝ փախոյց. եւ լուեալ զայն Դաւիթ՝ ուրախ եղեւ եւ հրամայեաց երկու՝ օր հանդիսութիւնս առնել: Նաեւ որդույ Մելիք Փարսադանին Պալի զօրապետին զլուխն հատեալ էին, բայց ոչ զբոլորն, այլ մինչեւ ցկէս ուլանն, եւ նա այնպէս զգլուխն ի վերայ իւր կալնլով՝ եկեալ հասս ի տուն իւր զկնի շորից աւուրց: Եւ ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչեւ ցայսօր:

Յամի Տեառն 1724 եւ ի թուոյն Հայոց ՌՃՀԳ, Ահմէտ Սուլտանն Օսմանցոց, որ բռնակալեալ ունէր ի պարսկական ծոցոյ Օվկիանոս մինչեւ ցեփպոտս եւ ցլուրիկէ եւ մինչ ցբոլոր ծովն Պոնտոսի, եւ զմեծ մասն Հայոց եւ զայլ բազում աշխարհս եւ զթագաւորութիւնս, իբրեւ լսէր զվտարումն Պարսից

արքային ի յաթոռոյն, խորհեցաւ յինքն պրաւել զտէրութիւնն զայն: Ուստի հրաման ետ իշխանի զօրուն՝ զօրաժողով լինել յամենայն աշխարհաց, եւ զալ հասանիլ ի վերայ Պարսից, եւ ունիլ զքաղաքս նոցա: Եւ նա ըստ հրամանի արքային ել ի վերայ Պարսից անթիւ անհամար զօրօք, ի կողմանս մեծին Հայոց, որ ի վիճակին Պարսից: Եւ ուր ուրեք հասանէին՝ սատակէին զամենայն դիմակացս իւրեանց, եւ զառնային | բազում աւարաւ ամենայն զօրքն ամ ըստ ամէ, մինչեւ ի ընդ զամենայն քաղաքս եւ զգիւղս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց եւ գերեաց՝ ի Հայոց եւ ի Պարսից: Բայց ո՞ր կարէ պատմել զաղէտս մարց եւ տղայոց ի ձեռաց անօրէն գերշաց նոցա, եւ զնոցին հարց եւ եղբարց անողորմ կոտորած: Արդ սոքա իբրեւ այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնոսիկ, եւ առեալ զմայրաքաղաքն Երեւան՝ ի սուր սուսերի մաշեցին զամենայն բնակիչսն:

Ժ.— Ապա յամի Տեառն 172(6) եւ ի թուոյն Հայոց ՌՃՀ(Ե)¹ դիմեցին գալ հասանիլ յաշխարհն Սիւնեաց՝ որ այժմ կոչի Խափան. յայնժամ ամենայն բնակիչք աշխարհի զատան անջատան ի Դաւիթ Պէկէն, եւ եղեն անձնատուրք Օսմանցոց, եւ մնաց միայն Դաւիթ տասնեւօթն սպառազինօք ի Հալիձորոյ անապատն, եւ ընդ նմա երեք վարդապետք, երեքտասան քահանայք², զհետ գնացին նորա նաեւ տէր Աւետն եւ Մելիք Փարսադան:

ԺԱ.— Եւ ժամանակ ինչ կացեալ անդ, եւ յերեքտասաներորդ աւուր քառասներորդաց պահոց եկին հասին ի վերայ նորա Պէքիւր փաշայն եւ արապ Ալի Փաշայն, ընդ ինքեանց առեալ նաեւ զԲաթալի Խանն եւ զամենայն զԹուրքս եւ զՀայս Խափանու եւ Պարկուշատու, զՀայսն Զանդուրու եւ Մեղրու, զԹուրքսն Ղարաշօղու, Փիսեանու, եւ այլն, իբր վացուն հազարս սպառազինաց, եւ բանակեցան հանդէպ Հալիձորոյ:

¹ Զեռադրին մէջ, այս երկու թուականները կիսատ մնացած են, այսպէս. 172 եւ ՌՃՀ. բայց յետոյ մէկը մատտով լրացուցած է, դարձնելով 1726 եւ ՌՃՀ. անշուշտ հետեւելով Գուլամիրեանցի հրատարակութեան (տե՛ս Աճ, էջ 43):

² Զեռ. գ վարդապետ, ձգ քահանայք:

Իսկ որք ընդ Դաւիթ էին հարիւր վաթսուն սպառազէն՝ եկին ի գետափն Հալիձորոյ, եւ յիսուն մի ի նոցանէ ճակատեցան ընդդէմ բանակի նոցա. բայց յետ երկուց աւուրց՝ թուփանքաւորքն Հայոց անցին որք | ընդ Օսմանցոցն էին, խրամատեալ զսոսա դիմեալ մտին ի շէնն: Յայնժամ Դաւիթ եւ որք ընդ իւրքն էին՝ դիմեալք ամրացան ի յամուրն անապատին, եւ անտի մարտ եղեալ կռուէին աւուրս հինգ, եւ անկանէին ի կողմանցն հակառակաց յաւուրն եփեք հարիւր կամ շուրս հարիւր մարդ: Ի սոցանէ հազիւ մի որ: Եւ ի յաւուրն վեցերորդի, որք ի ներքս էին՝ կարգեցան կազմեցան պատրաստեցան եւ առեալ ընդ ինքեանս զԱջ սրբոյն Միխայայ՝ ելին արտաքս. իսկ որք ի ներքս մնացին եպիսկոպոսք, քահանայք եւ կուսանք ամենեքեան մտեալ յեկեղեցին՝ առ Աստուած գոչէին, եւ հրնշեցուցանէին զզանգակսն. եւ ի յութերորդ ժամու աւուրն՝ սոքա յանկարծակի գազանաբար յարձակեցան ի վերայ ամենայն բանակի նոցա, յաջ եւ ահեակ կոտորելով զորդեցին զրոյր բանակն Թուրքաց, եւ սկսան փախուստ առնուլ ի սոցանէ, եւ զայն տեսեալ՝ ելին արտաքս նաեւ տէր Աւետիսն եւ Միխայար զօրապետն, եւ զհետ մտեալ նոցա՝ հասանէին հարկանէին եւ ցրուէին զնոսա, մինչեւ ոչ մնալ երկու ի միասին. եւ յաւուր յայնմիկ տապաստ արկին ի նոցանէ երեք տասան հազար սպառազէն, եւ առին զբանակ նոցա, եւ հարիւր քառասուն եւ ութն զրոշակ, եւ մեռան ի սոցանէ յոյժ սակաւ ոմանք:

Ահա այսպիսի մեծամեծք են գործքն Աստուծոյ, ապրեցուցանել ի ձեռն սակաւուց՝ ի բազմութենէ բիրաւոր հեծելոց¹, զի յաղթութիւն պատերազմի ի ձեռս Աստուծոյ է, եւ ում կամի՝ նմա շնորհէ. արդ՝ եթէ անհաւատից եւ բարբարոսաց շնորհէ սակաւուք յաղթել բազմաց, ապա ո՞րչափ եւս բարեպաշտ քրիստոնէից, որք հաւատով դիմեն առ նա:

Արդ՝ իբրեւ ետես Դաւիթ թէ Աստուած օգնական է իւր, խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ Օսմանցոց, եւ առաքեաց առ Խանն Տուզալի Քեզում զՄիխայար հազարապետն եւ զտէր Աւետիսն՝ վաթսուն եւ վեց արամբ, եւ ասէ. Ե՛կ միաբանեալ տացուք պատերազմ ընդ Օսմանցոց: Եւ եկեալ գտին զԽանն ի շէնն Քուրդաշեան, եւ պատմեցին նմա զբանն, բայց նա երկեաւ առնել զայն. իսկ եղբայր նորա Խանն Լեքազում ջանայր հաւանեցուցանել, եւ մէնչդեռ ընդ այս վի-

¹ Հմմտ. Ա. Մակ. գ. 19:

ձէին, զօրքն Օսմանցոց եկեալ լցին զդաշտն Կրչեվանու: Եւ ասեն Մխիթարն եւ տէր Աւետն ցեանն. Դիմեսցուք ի վերայ նոցա: Բայց նա երկեալ, եւ ոչ կամեցաւ գալ. յայնժամ սոքա վաթսուռն եւ վեց արամբն սակաւ ինչ պատահեալ նոցա՝ անցին զնացին, եւ զօրքն Օսմանցոց մտին ի Մեղրի, քսան եւ երկու հազար վառեալք: Եւ իբրեւ ընդ երեկս եղեւ՝ Մխիթարն եւ տէր Աւետն շորս արամբ եկին ի յայգեստանս Մեղրու եւ ժողովեցին զամենայն փախստեալսն Մեղրացոց անդէն. Խանըն եւս առաքեաց յիսուն վառեալ, եւ զիւրեանց զօրսն եւս եղին ի դարանի ի գլուխն Մեղրայ, եւ ինքեանք սակաւութի զիշերի մտին ի Մեղրի. եւ զօրացն պատուէր տուեալ էր նոցա, զի ընդ լուսանալն՝ դիմեսցեն ի քաղաք անդր, եւ իբրեւ առաւօտ եղեւ, իւրանց զօրքն ոչ հասին, բայց Օսմանցոցն իմացեալ զայն ամենայն, հեծան պատրաստեցան, եւ սկսան մեկնիլ ի քաղաքէն. եւ Մխիթարն, տէր Աւետն, եւ որք ընդ նոսա-ըս-կըսան ի ներքս հարկանել զվիրաւորս ի յՕսմանցոց, եւ հարին սատակեցին զհարկահանն: Եւ յայսմ վայրի որ ի ներքո, որ արտաքս ի դարանին, հասանէին հարկանէին զՏաճիկսն եւ վանէին: Բայց զի զօրքն Հայոց, որոց սպասէին, ոչ ժամանեցին, ասեն ցեանն. Ե՛կ ընդ մեզ, զնացեալ առցուք ի յՈւղունպատ զանցս նոցա: Ի յայն բան հասին զօրքն Օսմանցոց, եւ Խանն փախեալ, եւ սոքա կալան զանցս Օսմանցոց, եւ նոքա նեղեալ ի յՆրասխն դիմեցին՝ անցանել, եւ սոցա ի վերայ հասեալ՝ զբազումս ի գետն հեղձին՝ եւ զբազումս առ ետեղ սատակեցին: Եւ անտի դարձեալ զան ի Մեղրի, եւ գտանեն անդ զանհամար կառափս Թուրքաց, եւ զանթիւ ինչս նոցա՝ ձիս, ջորիս, իբր շորս հարիւր տաղանդոյ ինչս: Զբեռն հարկահանին բացին եւ գտին անդ երեսուն եւ երկու հազար թուղթս հարկաց, եւ զԴաշդաց Նորվէլն սպանին վասն ուրանալոյն ըզ-Քրիստոս:

Ապա յետ այսորիկ իբրեւ ժամանակ ինչ էանց, եկն եւ հՀաս ասպատակիչ Փաշայն, եւ բանակեցաւ ի Բեղ գեղն, մի շաբաթ, եւ զոչ ինչ կարաց առնել: Եւ սոքա ի գիշերի միում հասին ի վերայ նոցա, հարին կոտորեցին եւ զՓաշայն փախըստական արարին:

Յետ այսորիկ ութն հարիւր օսմանցի եկին ի Պարկուշատ,

առ ի զնալ ի Տաթեւ: Զայն լուեալ սոցա՝ գիշերայն զնացեալ բանակեցան ի լեառն, որ կոչի Օթուզեարաթ, եւ կալան զճանապարհս նոցա, եւ ի յառաւօտուն պահու, իբրեւ հասին անդ, պատահեալ նոցա՝ առին զամենայն ինչս նոցա եւ սպանին ի նոցանէ իբր երեսուն եւ վեց սպառազէն, եւ զեօթն այր եւս դերեալ բերին ի Հալիձոր: Ապա միւս ալ եւս զօր եկն Օսմանցոց, եւ բանակեցաւ ի գեղ մի Թուրքաց, մերձ ի Մանլեւ, զնոսա եւս ի գիշերի ի վերայ հասեալ կոտորեցին, եւ միայն զերկուս ի նոցանէ կենդանի բերին ի Հալիձոր:

ԺԲ.— Արդ՝ իբրեւ ետես Դաւիթ Պէկն յամենայն ուրեք ըզ-թշնամիսն իւր առաջի իւր վանեալս, առաքեաց Շահ Թամազին երկուս բեռինս զլիսովք սպանեցելոց: Իսկ նա եւս առաքեաց սմա մի նժոյգ ձի, մի խաչալամ եւ իւրաքանչիւր զօրապետացն մի մի վերարկու, եւ զիշխանութիւն հատանելոյ զդրամ: Գրեաց նաեւ զհրովարտակ եւ ասէ. Որքան Խանք գոն ի կողմանսդ յայդոսիկ, զլիաւորն լիցի Դաւիթ Պէկն, եւ զնացեալ ի բաց հանցէ զՕսմանցին յերկէն իւրմէ: Յայնժամ եկեալ կալաւ զՄեղրի, եւ առեալ զզօրսն Մեղրու եւ Զանդրո՛ գնացեալ բանակեցաւ ի շէնն Կէշիվանու, եւ առաքեաց զզօրապետսն ի վերայ Ուրդովարու: Եւ սոքա զնացեալ հասին ի վերայ քաղաքին, ի ժամ գիշերոյ, եւ հարին ի նոցանէ իբր երեք հարիւր այր. եւ մնացեալքն փախեան եւ զնացին, բանակ առեալ բանակեցան արտաքոյ քաղաքին. եւ սոցա առեալ զաւարն եւ արկին սեղանս՝ զի կերիցեն եւ արբցեն: Յայնժամ վերահասեալ Դաւթի բարկացաւ ի վերայ նոցա եւ ասէ. Օսմանցին բանակ առեալ բանակի անդէն, եւ դուք նըստեալ ուտէք եւ ըմպէք: Եւ նոցա թողեալ զուտեկն՝ դիմեցին ի վերայ Օսմանցոցն: Իսկ նոքա զառաջինն իբրեւ տեսին, գիտացին թէ զօրն Պարսից է եւ յարձակեցան ի վերայ սոցա. եւ իբրեւ զփորձ առին եւ գիտացին թէ այն է զօրն | Դաւիթ Պէկին, փախեան եւ եկին սոքա ի Դաշտուն, եւ արք տեղւոյն այնորիկ փախուցեալ անկան Ագուլէս քաղաք Հայոց: Իսկ տէր Աւետիսն եւ Մխիթար սպարապետն հարեալ եւ փախուցեալ զՕսմանցին, առին ի նոցանէ զբազում ջոկս ձիոց եւ ջորեաց: Եւ անտի եկին Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն ի յԱգուլէս, իսկ արքն որք պահէին զմեծ դուռն քաղաքին, իբրեւ տեսին զնոսա՝ փախեան. եւ սոցա զնացեալ ի վաճառատեղն քաղա-

¹ Ձեռ. գրագում ի գետն հեղձցին:

քին՝ գտին զհարկահանն Օսմանցոց փախուցեալ, եւ գնացեալ անտի բանակեցան ի վանս սրբոյն Թովմայի առաջելոյ, եւ անտի տեսին արտաքս ամբոյս շփոթի. եւ ձի կալեալ երկու ոմանք ի նոցանէ եկին արտաքս, եւ գիտացին զի ոմն ի Թուրքաց յափշտակեալ զոմն գերի վարէր, եւ պնդեցան զհետ նորա, եւ նորա թողեալ զգերեալն՝ փախեաւ: Արդ՝ սակաւ ինչ կացեալ անդ, տեսին զի Դաւիթ Պէկն եւս եմուտ յԱգուլէս, եւ եկին առ նա. եւ նա իւրաքանչիւրոցն զգեցոյց զմի մի պատմութեան. եւ վերստին դարձան բանակեցան ի սուրբն Թովմաս. իսկ արք քաղաքին եկեալ համբուրեցին ամենեքեան թովմաս. իսկ արք քաղաքին եկեալ համբուրեցին ամենեքեան մելիք Մոսին՝ որ տիրէր ի վերայ քաղաքին, եւ յանդիման եղեւ նմա, ասէ Դաւիթ ցարս իւր. Հատէք զզուովս դորա ի գիշերիս յայսմիկ, զի այր նենգաւոր է դա: Բայց մելիք Փարսադան արգել զայն, եւ ասէ՝ Ոչ է այնպիսի ոք սա: Եւ մնացեալ սոցա ի քաղաքի անդ զաւուրս տասն, եւ յայսմիկ միջոցի Օսմանցին երիցս դիմեաց ի վերայ Դաւթի, եւ երիցս խորտակեցաւ եւ յանյաղթելի քաջ զօրաց սորա: Ապա յետ այսորիկ արքայն Պարսից Շահ Թամաս առաքեաց յօգնութիւն Դաւթի գերիս խանս, եւ վերստին դիմեաց Օսմանցին եւ խորտակեցաւ ի սոցանէ: Սակայն իշխանքն Ագուլէսի ծածկապէս դաշնադիր էին ընդ Օսմանցոց, եւ սոքա ոչ գիտէին. եւ յետ երկուց աւուրց՝ եկին հասին բազմութիւն զօրացն Օսմանցոց ի դաշտն Մարաղու, եւ բաժանեցան յերիս առաջս: Իսկ որք ընդ Դաւթի էին՝ նոքա եւս բաժանեցան յերիս առաջս, խանքն Պարսից ի մի կողմն, տէր Աւետիսն եւ որք ընդ նմա էին՝ ի միւս կողմն, այսինքն՝ ի կողմն Երասխու, եւ մնացեալ զօրքն Հայոց ի մէջ երկուցն: Արդ իբրեւ խմբեցան ի պատերազմ, խանքն Պարսից փախեան յերեսաց Օսմանցոց, բայց զօրքն Հայոց պինդ կացին հարին եւ վանեցին զՕսմանցին, եւ իբրեւ փախստականս արարին զնոսա, եւ ապա պնդեցան զկնի խանիցն (մինչդեռ փախստեալ երթային նոքա ի Թավրէզ), հասին նոցա եւ դարձուցին զամենայն զօրս նոցա, եւ բերին ի յԱգուլէս. բայց երկու խանքն փախեան: Իսկ սոցա հասեալ կալան զերկուս տիկնայս նոցա, հանդերձ քսան եւ երկու աղախնեօք եւ ծառայիւք նոցա, եւ առաքեցին զնոսա ի Հալի-ձոր: Արդ՝ յետ այսորիկ իբրեւ երկու աւուրք ի վերայ անցին, արքն Ագուլէսի եւ Մելիք Մոսին զգաւաճանութիւնս իւրեանց

յայտ արարեալ՝ գրոհ տուին ի մէջ քաղաքին եւ արձակել սկսան ի վերայ զօրացն Դաւթի թօփս: Իսկ նոցա | խնայեալ՝ ի նոսա (վասն զի ամենայն քաղաքացիքն էին հայ, եւ ոչ որ այլազգի գոյր անդ), խուսափեցին ելին արտաքս քան զքաղաքն, եւ մինչդեռ ի ներքս սոքա պաշարեցեալ էին, ասէ Մելիք Փարսաղան ցգօրսն. Մի՛ ինչ արձակէք հրացանս, զի ահա քաղաքապետն ելանէ արտաքս: Եւ իբրեւ ել քաղաքապետն, այսինքն՝ Մելիք Մոսին արտաքս, սոքա հարեալ սպանին զնա թոփով: Եւ անտի շուեցին գնացին ի զիւղ մի Թուրքաց, ուր էին հազար երեք հարիւր ոչխար սպանդանոցի Ազովեցոց. զամենեսին զնոսին ածին ի Մեղրի: Եւ յետ երկուց աւուրց՝ զօրականքն Դաւթի վերստին եկին յԱզովէս, եւ հարին որ ինչ էր արտաքոյ քաղաքին, եւ գնացին ի Մեղրի, եւ անտի անցին գնացին ի Հալիձոր եւ բանակեցան անդ:

Արդ՝ իբրեւ եկին ի Հալիձոր, առաքեաց Դաւիթ Պէկն գտէր Աւետիսն առ զօրականսն, որք էին ի Չանդուր. իսկ նոքա մերժեցին զԴաւիթ եւ ոչ լուան նմա: Եւ նորա եկեալ ծանոյց Դաւթի զապստամբիլն նոցա ի նմանէ, եւ թէ ո՛րպէս կացուցեալք են ի վերայ ինքեանց զկառավարս Օսմանցոց: Յայնժամ հրամայեաց Դաւիթ չորեքտասան զորադլխացն իւրոց երթալ կալնոյ եւ կապեալս ածել զնոսա առ ինքն: Եւ ելին կազմեցան պատրաստեցան, ձի հեծան եւ զնացեալ հարին եւ կալան զզօրականս եւ զՕսմանցի ոստիկան կառավարն նոցա, եւ ածին ի Հալիձոր առ Դաւիթ. եւ նոքա մատուցեալ առաջի նորա՝ երզնի եղեն նմա թե այսմհետէ քեզ հնազանդիմք յաւիտեան: Եւ նորա հաւատացեալ նոցա՝ զերկու զօրականս առ ինքն թող, եւ զայլսն ետ ի ձեռս տէր Աւետին, զի ի ներքոյ իշխանութեան նորա լինիցին: Եւ նորա առեալ տաւալ զնոսա ի Չանդուրն եւ արձակեաց զնոսա ի տունս իւրեանց:

Եւ յետ այսորիկ իբրեւ շորք աւուրք ի վերայ անցին, ելին Բաթալի հասնն, եւ զօրքն Օսմանցոց, եւ հարին զերիս գիւղս Հալոց ի դիշերի, եւ կալեալ զերիս զօրապետս՝ ածին ի Պարկուշատ. եւ յետ երկուց աւուրց, իբրեւ լուաւ տէր Աւետիսն՝ ժողովեաց զզօրսն իւր, եւ գնացեալ ի գիշերի եհար զնոսա, եւ կալաւ զերկու թուրք զօրականսն, եւ զամենայն ինչս նոցա քած ի Չաւնդուր:

ԺԳ.— Եւ ի ժամանակի յայտմիկ մեռաւ Դաւիթ Պէկն իւս-

դադարեալմբ ի տան իւրում, յամի Տեառն 17(28) եւ ի թուին Հայոց ՌՃ(Հէ)¹, ի յամսեանն:

ԺԴ.— Արդ՝ իբրեւ վախճանեցաւ Դաւիթ Պէկն, զօրականքն ամենեքեան միաբանեալք կացուցին ի վերայ ինքեանց իշխան զՄխիթար զօրագլուխն: Բայց զկնի միոյ տարուոյ, վասն զի զօրականք միմիանցն ոչ հպատակեցան, ուստի Օսմանցին եկեալ էառ զբերդն Դաւթի, եւ գերի վարեցին զամենայն բնակիչսն նորա. իսկ Մխիթարն փախուցեալ ի նոցանէ՝ զնաց վերստին զօրս գումարեալ ի Հայոց եւ Թուրքաց, վերստին խորտակեալ: զՕսմանցին, եւ դարձոց յետս զքաղաքն եւ զամուրս ի նոցանէ: էառ եւ զՈւրդուար քաղաքն եւ կոտորեաց զամենայն որ ինչ էր ի նմա, եւ էառ զաւար բազում յոյժ, եւ զհարիւր վաթսուն բռնիս ուղտուց: Եւ ինքն դարձ արարեալ անխի, եկեալ ժամանակ ինչ բնակեցաւ ի յամուրն Խնձորէկս. եւ անդ իւրոց զօրացն հարեալ թափով սպանին². եւ վաղվաղակի Հայոցն հատեալ զգլուխ նորա՝ տարին առ Փաշայն Թաւրիզու. եւ նա ըստ արժանեացն հատոց նոցա, հատանելով զգլուխ անզգամացն, եւ ասէ. Զիս՝րդ իշխեցիք ըղտանելով զգլուխ անզգամացն, եւ ասէ. Զիս՝րդ իշխեցիք ըղտանելով քաջ աչք սպանանել ի զուր տարապարտուց: Եւ տէր Աւետիսն յայնմիկ ժամանակի փախուցեալ գայ ի Գաղատիա(յ), եւ անտի դիմէ առ Սրբազան Հայրապետն Հոռմայ եւ առնու զներումն³:

Այսոքիկ էին զօրավարք եւ զօրապետքն Դաւիթ Պէկին, մինչ էրն ի Շնհեր. Մխիթարն, մեծ Կորկին, վրացի Յօհան-

նէսն, Բանդուր Զաքարիա իշխանն, փոքր Կորկին, Աւգանտել իշխանն Պայինտուր իշխանն Վրացի (այդ սոքա Վրացի ապին, ըստ որում էին յերկրէն Վրաց, այլ ոչ եթէ էին ի Վրաց ազգէն, վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն զօրավարք եւ զօրքն իւր էին ի յազգէ Հայոց). դարձեալ Մատուրն, Ղարակեօղն, Թաթէոսն, Նղիաղարն, Յարութիւնն եւ այլն. այսքան զօրօք...:

Որք ի Շնհեր բնակէին քաջ զօրավարքն Դաւթի, էին այսոքիկ. Պուան զօրապետն, Պակի զօրապետն, Մինասն, Ստեփաննոսն, եւ ընդ նոսա 550 զօր:

Որք ի Տաթեւ էին այսոքիկ. Ղիչին, Այտին, Եսային, Տիրացուն, Սիմէոնն, Ապկարն, եւ ընդ նոսա 400 զօր:

Որք ի Զանդուր գաւառին՝ էին այսոքիկ, Թորոսն, Վարդանն, Մարսաթան, Նուպարն, Թովմասն, Թուրինչն, Յօհաննէսն, եւ ընդ նոսա 2000 զօր:

Եւ ի Կալեր էր Պապ զօրագլուխն, եւ ընդ նմա 700 զօր: Իսկ Ստեփաննոս Վարդանէսեան, որ ի տանէն Շահումեան, էր սպարապետ եւ տեղակալն Պապայ, եւ էր սիրելի յաշա Դաւթի, վասն իւրոյ քաջութեան եւ աշխուականութեանն. ուստի ետ նմա յետոյ նաեւ զիշխանութիւն եւ զկալուածս երից Մելիքաց:

Եւ ի Մեղրի էին այսոքիկ զօրավարք. այսինքն՝ Կոստանդին, Յօհաննէսն, Սարին, Առաքեյն, եւ ընդ նոսա 400 զօր: Սոքա զգէմ կալան ութուտասան հազար զօրացն ի յամուր աւանն Մեղրեայ, եւ ի գիշերի միում սակաւուք ի վերայ յարձակեցան ութուտասան հազարացն, եւ ետուն նոցա զմեծամեծ հարուածս:

Յետ այսորիկ որդիքն Մաղաշուղին եւ Տիւլէնչի մականուանելոյն էին, չորեք հարիւր արամբք:

Զօրավարն Սիսանայ՝ հինգ հարիւրով:

Մէլիք Ղուշուն՝ երկու հարիւրով:

Աւար երէցն, որ եւ կոչի տէր Գասպար, երկերիւր յիսնաւ:

Ատոմ զօրավարն Պաղաբերդու՝ հարիւր յիսնաւ:

Ղազար զօրավարն Կուլաբերդին՝ հարիւր տասամբ:

Սարգիս զօրավարն Շիվանու ձորոյն՝ երկերիւր յիսնաւ:

Մելիք Փարսաղան ի Հալի ձոր երկրին՝ երկերիւր յիսնաւ:

Եւ տէր Աւետիսն ի նոյն Հալի ձոր՝ չորեք հարիւր վաթսուն եւ ութն արամբ:

¹ Ձեռագրին մէջ այս երկու թուականները կիսատ մնացած են, այսպէս 17... ՌՃ... Բայց յետոյ մէկը մատիտով լրացուցած է, դարձնելով 1728 եւ ՌՃՀէ, անշուշտ հետեւելով Գուլամիրեանցի հրատարակութեան (տե՛ս Անդ, էջ 68):

² Ձեռագրին մէջ այստեղ գրուած է ԺԴ. բաժանումը, զոր մենք զետեղեցինք 12 տող աւելի վեր, ըստ իմաստին, աւելի տրամաբանական բաժանում մը ստեղծելու նպատակով:

³ Ձեռագրին մէջ կան սրբագրութիւններ այս վերջին նախադասութեան մէջ, զոր կրկին կը դնենք հոս, ընդգծելով եւ փակագծի մէջ առնելով այն բառերը՝ որոնք մեկնաբանուելով եւ փակագծի մէջ քաշելով. «Եւ տէր Աւետիսն յայնմիկ ժամանակի փախուցեալ (ժամանակ ինչ բնակեցաւ) գայ ի Գաղատիա, եւ անտի (եկեալ ի Վենետիկ) դիմէ առ Սրբազան Հայրապետն Հոռմայ եւ առնու զներումն»:

Տէր Աւետիս արար զբազում մեծամեծ քաջութիւնս, որ-
պէս եւ ի պատմութեանս իսկ տեսանի. զի էր կարի քաջ եւ
արիասիրտ եւ զօրաւոր յոյժ՝ բանիւք եւ գործովք. եւ վասն
այսորիկ նա յորմէ հետէ հեռացեալ ի հայրենի երկրէն պան-
դրխտեցաւ ի Գաղատիայ, բազումք յորդորէին զնա ի հայրե-
նի նորին գաւառէ՝ անդրէն դառնալ առ նոսա եւ պաշտպա-
նել զերկիրն զայն. բայց նա հրաժարէր յաղազս պատուոյ
իւրոյ քահանայական կարգին, որպէս եւ ոմն յարգելի երի-
ցանց անտի զրեաց առ նա զայս ոտանաւոր առ նոյն յոր-
դոր:

Ի նուազիլ Հայոց ազգի,
Ի դառն եւ նեղ ժամանակի,
Յաղթող զօրեղ երեւցար,
Քաջ զինաւոր տէր Աւետիս:
Սարսին ի քէն ազգն Տաճկաց,
Զի յաղթեցեր նոցին զօրաց,
Զարքայական զէնն Քրիստոս,
Տէր Աւետիս, քեզ պարգեւեաց,
Արիական զօրօք քոյին,
Յաղթեցեր չար Գրիգորին,
Զի ուրացաւ ըզՔրիստոս,
Դու կտրեցեր զլուխ նորին:
Հասեր արագ բերդն Մեղրին,
Սատակեցեր ըզհարաճին.
Երեսն հազար թուղթ հարաճին
Այրեցեր ի մէջ կրակին:
Ազնիւ զօրօք քաջ եւ ընտիր,
Ազուլեաց դաշտն ճէպէիր.
Անարգողաց սրբոյ հաշին,
Տէր Աւետիս վրէժխնդիր,
Կրկին խնդրեմք արիանալ,
Պալի Պէկին զինուորանալ.

Հայոց ազգին թեւ եւ թիկունք,
Տէր Աւետիս, բարեաւ երթաս:
Էրէցս ապիկար անարժան,
Խնդրեմք սրբոցն համանգամայն,
Խաչեալ Աստուած, Տէր իմ Յիսուս,
Տէր Աւետիս քեզ պահապան:

¹ Սոյն քերթուածը հրատարակած է Հ. Եղիա Վրդ. Փէշիկեան (տե՛ս)
Բազմավեպ (ՂԶ) 1938, թ. 6—9, էջ 187):

Առաջաբան	.	.	.	.	.	.	.	.	5
Գլուխ առաջին	.	.	.	.	.	.	.	.	16, 17
Գլուխ երկրորդ	.	.	.	.	.	.	.	.	28, 29
Գլուխ երրորդ	.	.	.	.	.	.	.	.	52, 53
Ցանկում	.	.	.	.	.	.	.	.	86

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների լաբորատորիան

Հրատարակության խմբագիր՝ Լ. Լ. Աղայան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ա. Մ. Գյուլգյուլյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Մ. Գ. Յավրյան, Ս. Վ. Ղազարյան

Հանձնված է շարվածքի 12.04.1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության 27.04.1992 թ.: Չափեր՝ $84 \times 108^{1/32}$: Թուղթ՝ № 2 տպագր.: Տառատեսակը՝ «Առվորական»: Տպագրության եղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչական 5,1 մամուլ: Տպագրական 3,5 մամուլ = 5,88 պայմանական մամուլի: Տպաքանակ՝ 10000: Պատվեր՝ 426: Գինը՝ պայմանագրային:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյանի փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.